

BOEKBESPREKINGEN

M. A. G. van Meerhaeghe, Marktvormen, marktgedrag en marktresultaten in België. E. Story-Scientia, Gent, 1963.
346 blz.

Deze overwegend praktische studie leent zich eerder voor een aankondiging dan voor een recensie. Zij bevat een ambitieuze poging om, in navolging van onderzoeken, die ter zake in de Verenigde Staten zijn verricht, een feitelijk inzicht te verkrijgen omtrent de invloed, die, wat de verhoudingen in België aangaat, van de marktstructuur, de marktorganisatie en het marktgedrag op de marktresultaten, met name op de prijzen, uitgaat. Het boek dankt zijn ontstaan aan een opdracht, door de Belgische minister van Economische Zaken aan schr., hoogleraar te Gent en directeur van het Seminarie voor Economie van de universiteit aldaar, verstrekt. Daarmede is de bedoeling van deze studie duidelijk in het licht gesteld: door een analyse van de economische verschijnselen en de belichting van hun onderlinge samenhang richting en fundering te geven aan de economische politiek van de overheid. Eén van de moeilijkste problemen, waarvoor de westerse landen staan, is dat der prijsstabilisatie. In deze tijd van conjuncturele spanningen in de economie met hun opwaartse druk op de prijzen dient de overheid bij voortdurend erop bedacht te zijn in hoeverre, waar en op welke wijze een tegendruk harerzijds nodig is om de prijsbeweging in sociaal-economisch verantwoorde banen te houden. Daarbij kan de vraag naar de concurrentiestructuur van het bedrijfsleven, de vraag naar de mate, waarin de marktpartijen dank zij hun economische machtspositie in staat zijn het marktgebeuren naar hun hand te zetten, niet buiten beschouwing blijven.

De wijze, waarop de schr. zich aan zijn taak heeft gegeven, dwingt bepaald bewondering af, ook al laat men ten volle gelden, dat hem een team van medewerkers ter zijde heeft gestaan. Na een systematische uiteenzetting van de theoretische gezichtspunten, die met de vernieuwing van het wetenschappelijk onderzoek der feitelijke marktverhoudingen sinds de jaren dertig zozeer aan diepgang en realiteitswaarde hebben gewonnen, wordt de lezer in een indrukwekkende hoeveelheid en gedetailleerdheid een schat van gegevens over het Belgische bedrijfsleven geboden. Verreweg het uitvoerigst is het beeld, dat van de concentratiegraad, volgens diverse technieken en naar uiteenlopende maatstaven gemeten, wordt gegeven. Daarnaast vinden onder de noemer van de marktvormen de produktiediversiteit, de produktdifferentiatie en de toetredingsmogelijkheden behandeling. Daarop sluit aan een informatie over de marktorganisatie (distributiemethoden) en enkele vormen van

marktregulering van overheidswege, inzonderheid op het gebied van landbouwprodukten. Het hoofdstuk over het marktgedrag geeft een indruk van de „afsprakerigheid” – om een term van oud-minister Zijlstra te gebruiken – die ook in het Belgische bedrijfsleven wijd vertakt blijkt te zijn. Tenslotte worden de marktresultaten in beeld gebracht, hoofdzakelijk aan de hand van de flexibiliteit van groot- en kleinhandelsprijzen. De op het wetenschappelijke terrein der statistische analyse onkundige recensent moet ermee volstaan de mededeling van de schr. door te geven, dat daarbij oorspronkelijke berekeningen konden worden verricht.

Men kan niet zeggen, dat de grote zorg en moeite, aan dit onderzoeks werk besteed, door de uitkomsten op adequate wijze zijn beloond. Dit mag, gezien de aard van het onderwerp, niet in de eerste plaats op rekening van de auteur worden gesteld. Gebrek aan tijd – de studie moet binnen acht maanden gereed zijn – maar vooral ook aan de nodige gegevens heeft de schr. parten gespeeld. Dit gemis doet zich herhaaldelijk – zo b.v. bij de vraag naar het verband tussen concentratie en prijsbeweging en dat tussen marktvorm en ondernemersovereenkomsten – pijnlijk gevoelen. Vandaar telkens terugkerende waarschuwingen tegen generalisatie of al te besliste conclusies en aansporingen tot verder sector-onderzoek. Voor zover de auteur zich aan gevolgtrekkingen waagt, mogen zij niet verrassend heten. Dat geldt b.v. voor de uitspraak, dat starre prijzen meer de neiging vertonen tot stijgen dan tot dalen, evenzeer als voor de constatering, dat weinig produkties atomistische kenmerken vertonen, in tegendeel oligopolistische verhoudingen en gedeeltelijke monopolies de dominerende marktvormen zijn.

Maar ook in ander opzicht laat dit boek een gevoel van teleurstelling achter. Afgezien van de onvolkomenheden, die in de te bewerken materie zelf zijn gelegen, moet worden geconstateerd, dat ook aan het betoog van de schr., gezien de taakstelling, de noodzakelijke „afrounding” ontbreekt. Het boek eindigt met enkele aanwijzingen, die uit het onderzoek voor de prijspolitiek van de overheid voortvloeien. Kort gezegd komen deze hierop neer, dat de overheid zich niet buiten de prijsvorming kan houden, daar er mede dient te worden gerekend, dat in de grote meerderheid van de sectoren der Belgische economie de concentratie de algemene regel is en beheerde prijzen in steeds grotere mate voorkomen. „Aangezien men de ondernemers niet kan dwingen prijsconcurrerend op te treden en atomisering van de markten economisch meestal niet verantwoord is, wordt toezicht op de beheerde prijzen noodzakelijk”. (blz. 310). Het valt moeilijk deze uitspraak zonder meer te aanvaarden. Nog daargelaten, dat zij voor de prijspolitiek niet nader wordt uitgewerkt, had men hier toch mogen verwachten, dat de auteur ook op de mogelijkheden en grenzen van de mededingingspolitiek zou zijn ingegaan. Deze verwachting is in de eerste plaats al gewekt door de titel van het boek, die herinnert aan een onderscheiding, welke in de Amerikaanse litteratuur over de kartel- en antitrustpolitiek de laatste jaren ingang heeft gevonden. Maar bovendien stelt de schr. het grote belang van kennis van het verband tussen marktvorm, -gedrag en -resultaten voor de economische

politiek van de overheid zelf in het licht door erop te wijzen (blz. 53), dat de overheid, wil zij de marktresultaten regelen, de weg kan opgaan van de rechtstreekse regulering ofwel die van de indirecte beïnvloeding via de marktvorm of het marktgedrag. Alleen observatie van bestaande relaties – aldus de schr. – maakt het mogelijk ter zake aanduidingen te verkrijgen. De belofte, in deze passage in het eerste deel van het boek verscholen, wordt aan het einde niet gehonoreerd. Zo zou het interessant geweest zijn van de schr., overigens met alle behoedzaamheid, die hij aan de dag legt, te vernemen, in hoeverre ter zake van het in het theoretische deel beschreven verschijnsel der verticale prijsbinding – toch waarlijk niet alleen in Nederland een actueel probleem – (mede) een taak voor de mededingingspolitiek zou kunnen zijn weggelegd.

Intussen bevat dit boek ook voor het mededingingsbeleid een – onuitgesproken – belangrijke les, nl. deze dat met generale oordeelvellen gen grote voorzichtigheid is geboden, gelet op de belangrijke verschillen, die zich in de concurrentiesituatie van bedrijfstak tot bedrijfstak (kunnen) voordoen.

C. H. SCHOUTEN

Vera Lutz, Italy – A Study in Economic Development.
Oxford University Press, Londen enz., 1962. XX, 342 blz.

Mrs. Lutz weet heel veel van de Italiaanse economie af, en poor dit boek kunnen anderen in die kennis delen. Daarnaast heeft het wat verder reikende pretenties, omdat in het eerste deel een algemene analyse wordt gegeven van een dualistische economie, met een ontwikkelde en een onontwikkelde sector. De specifieke karakteristiek van zulk een dualistische economie zoekt zij vooral in de geringe communicatie op de arbeidsmarkt. Enerzijds zijn er de in vakverenigingen georganiseerde arbeiders in de ontwikkelde delen van het land, die onder het stelsel van sociale zekerheid vallen, en anderzijds is er de gezinsarbeid met veel kwetsbaarder positie, zonder sociale zekerheid. Het grote verschil in beloningspeil dat hieruit resulteert maakt dat in de eerstgenoemde sector vrij veel kapitaal is geïnvesteerd, in tegenstelling met de sector waar lage beloning heerst. Dit correspondeert weer met het verschijnsel van grote tegenover kleine produktie-eenheden.

Deze theorie is dus een andere dan de traditionele, die de achterlijkhied van Zuid-Italië terugvoert op een absoluut arbeidsoverschot. Wel kunnen achter de situatie op de arbeidsmarkt meer fundamentele factoren aan het werk zijn, zoals de mentaliteit van de bevolking, de slechte ligging en het gebrek aan bodemschatten.

Hoe dit zij, er zijn verschillende hypothesen mogelijk, waarvan er geen enkele verifieerbaar is. Wij zien immers slechts de verschijnselen, en deze geven niet aan wat oorzaken zijn en wat gevolgen. Wel is duidelijk dat het dualisme reeds ver in het verleden is geworteld. Dat het te wijten is aan de Italiaanse eenwording is een hypothese die door de schrijfster zonder veel enthousiasme wordt genoemd.

Als ontwikkelingspolitiek beveelt zij in hoofdzaak aan het verminderen van de druk op de arbeidsmarkt in het Zuiden door bevordering van kapitaalvorming in het Noorden. Het brengen van het kapitaal naar het Zuiden is tot dusver niet zo erg geslaagd wegens de slechte voorwaarden voor industrialisatie die daar worden aangetroffen.

Iets meer dan de helft van het boek is gewijd aan wat de schrijfster noemt speciale onderwerpen: landbouw, arbeidsmarkt, belastingstelsel, staatsdeelneming in de industrie, internationale economische betrekkingen en monetaire politiek. In feite bieden deze hoofdstukken meer dan de bescheiden titel belooft. Zij staan namelijk niet los van elkaar, doch worden alle betrokken op het hoofdprobleem der dualistische economie. Alleen het hoofdstuk over de internationale economische betrekkingen valt wat tegen. Het geeft niet veel meer dan een beschrijvend en cijfermatig overzicht van de voornaamste aspecten van de economische relaties met het buitenland. Wat vooral interessant zou zijn geweest, is een beschouwing over de doorwerking van de sterke expansie van de uitvoer op de Italiaanse economie als geheel. Men krijgt de indruk dat dit een belangrijke stimulans voor de ontwikkeling in de laatste 10 jaren is geweest.

In het laatste hoofdstuk geeft de schrijfster nog een samenvatting en nabetrachtung. Hierin is een onderwerp verdwaald dat nog niet eerder aan de orde was gesteld, namelijk de loonstructuur i.v.m. de geschooldheidsgraad. Dit behoort veeleer thuis bij de besprekung van de arbeidsmarkt.

Er is verder een uitvoerige literatuurlijst en een bruikbare index.

Zonder twijfel is het een goed en stimulerend boek, waarin alles te vinden is wat zich aan de buitenkant van de Italiaanse economie vooroedt. De dieper liggende krachten laten zich veel moeilijker vangen. Hierover is het verlossende woord nog niet gesproken

F. HARTOG

T. Barna (in collaboration with *W. I. Abraham* and *Z. Kenessey*), editors, Structural Interdependence and Economic Development. Proceedings of an International Conference on Input-Output Techniques, Geneva, September 1961. Macmillan and Co. Ltd., Londen (New York, St. Martin's Press) 1963.

De grote vlucht die de toepassing van Wassily Leontief's denkbeeld van de aanvoer-afvoer-analyse heeft genomen komt tot uiting in het toenemend aantal internationale discussies over de vele versies waarin deze techniek kan worden gebruikt. Een aantal eersterangsdeskundigen hebben aan de conferentie in Genève deelgenomen en hun bijdragen worden hier enigszins gesystematiseerd aangeboden, voorzien van een Voorwoord van Leontief zelf en een Inleiding van de Engelse vakman van faam Tibor Barna. De stof blijft natuurlijk wat toevallig gekozen en een werkelijk stelselmatige behandeling is niet mogelijk door het rangschikken van individuele bijdragen, doch een beeld van de bedrijvigheid op dit gebied

geeft het boek zeker. De stof wordt in vier delen verdeeld: ontwikkelingsmodellen, regionale modellen, toepassing bij nationale planning en schattings- en statistische vraagstukken.

In een bijdrage van Professor Chenery, van de A.I.D., wordt vooral aandacht geschonken aan de mogelijkheden van het combineren van de wat starre methode van Leontief met de diepergravende lineaire (of andere wiskundige) programmering, waarbij nog uit meer dan één productieproces kan worden gekozen voor de voortbrenging van een gegeven product. De uiteenzetting is misschien wat al te gedrongen en daarom niet geheel duidelijk. Drie bekwame Poolse deskundigen (Mycielski, Rey en Trzeciakowski) behandelen het uitermate belangrijke vraagstuk van de mogelijke decentralisatie in de planning van een groot aantal onderling samenhangende activiteiten, waarbij zij aansluiten bij Kantorovich; helaas is ook hun bijdrage te gedrongen om zonder nadere toelichting of studie van de geciteerde literatuur begrepen te kunnen worden. Zo worden b.v. de door Kantorovich gebruikte symbolen niet economisch, doch alleen wiskundig gedefinieerd. De Indiërs P. N. Mathur borduurt voort op de interpretatie van de in kapitaalgoederen geïncorporeerde technische vooruitgang die Johansen heeft behandeld en illustreert zijn ideeën met een fictief voorbeeld. Fox, Sengupta en Day behandelen de vraag in hoeverre de landbouw zich kan ontwikkelen onafhankelijk van de industrie door te werken met sterk geaggregeerde modellen waarin enkele of één landbouwsector en enkele of één industriële sector optreden. Als men de verbruikersvraag als een extern gegeven beschouwt blijkt dat de inverse matrix bijna triangulair is (of groepsgewijze triangulair), waarop de eerste twee auteurs hun conclusie bouwen dat de landbouw inderdaad onafhankelijk van de industriële activiteit is, maar niet omgekeerd. Day voert daartegen aan dat dit niet langer het geval is wanneer men de consumentenvraag afhankelijk stelt van de activiteit der industrie. De aangevallen latenter vervolgens zien dat Day over deze laatste afhankelijkheid iets te stringente onderstellingen heeft gemaakt.

In deel II geven Isard en Smolensky een logisch schema voor de behandeling van regionale planning dat net iets te algemeen blijft om er precies uit te begrijpen wat zij doen. Leontief en Strout hebben een veronderstelling getoetst t.a.v. de verdeling van de aanvoeren van een gegeven goed over de leverende regionen. Deze hypothese behelst dat in de tijd de aanvoer van streek *g* naar streek *h* zich wijzigt recht evenredig met de totale productie in streek *g* en het totale verbruik (voor alle doeleinden) in streek *h* en omgekeerd evenredig met de totale omzet in alle streken van het goed in kwestie. Bij toetsing blijkt dat de werkelijkheid nog aanzienlijke afwijkingen van deze hypothese te zien geeft. De toetsingen hebben betrekking op de interregionale handel, binnen de Verenigde Staten, van cement, stalen balken, soyaolie en steen- en bruinkool. W.Z. Hirsch behandelt de toepassing van aanvoer-afvoeranalyse op een stedelijke agglomeratie en berekent enige inkomensmultiplicatoren voor 16 takken in St. Louis.

In deel III vindt men een bijdrage van het lid der Russische Akademie van Wetenschappen Nemchinov, die zeer algemeen gehouden is, terwijl

Delange schrijft over de verzameling van input-output-gegevens voor de Franse volkshuishouding. Tevens worden voor Egypte en Israel aanvoer-afvoer-tabellen en enige der bekende toepassingen geboden, die vooral interessant zijn voor de concrete getallen die ze bevatten. Balboa bericht over berekening en gebruik van zodanige tabellen in Latijns Amerika.

Van de artikelen van deel IV moge dat van Sevaldson worden genoemd dat handelt over de veranderingen over de tijd en variaties tussen ondernemingen van de input-output-coëfficiënten.

Summa summarum vindt men heel wat interessants in dit rapport, doch de kwaliteit blijft toch duidelijk achter bij wat een volkomen systematische behandeling van een beperkter gebied had kunnen leveren.

J. TINBERGEN

Europe's Future in Figures, onder red. van *R. C. Geary*.
North-Holland Publishing Company, Amsterdam 1962. VIII,
342 blz.

Onder bovenstaande ambitieuze titel publiceerde de Asepelt (Association Scientifique Européenne pour la Prévision Economique à Moyen et à Long Terme) de eerste van een serie werken, die deze organisatie wil gaan verzorgen over middellange en lange termijnplanning. De Asepelt is een vereniging van onderzoekers werkzaam op het terrein van de planning, welke zich ten doel stelt het organiseren en bevorderen van oorspronkelijke wetenschappelijke studies betreffende methoden van prognose of specifieke prognoses. In het onderhavige werk komen beide doelstellingen van de vereniging tot hun recht. De studie omvat in totaal elf bijdragen, waarvan er acht betrekking hebben op prognoses betreffende de economische ontwikkeling in de komende jaren tot 1970 en twee zich meer richten op de methodiek van de lange termijnprognose. In de laatste bijdrage geeft de redacteur zijn persoonlijke visie op de problematiek van de lange termijnplanning en plaatst hij enkele kritische kanttekeningen bij de bijdragen der overige auteurs.

Voorspellingen betreffende economische ontwikkeling vormen dus het hoofdbestanddeel van het boek. Prognoses worden gegeven voor de E.E.G.-landen, Zwitserland en Engeland; voor dit laatste land zelfs twee.

De verschillende prognoses zijn onafhankelijk van elkaar gemaakt en lopen daardoor zeer sterk uiteen zowel wat betreft de gevulde methoden als de er aan ten grondslag liggende veronderstellingen. Ook de omvang en de betrouwbaarheid van het beschikbare statistische materiaal waarop de prognoses werden gebaseerd, wisselde sterk. Het is daardoor niet zonder meer mogelijk de per land verkregen uitkomsten met elkaar te vergelijken. Dit nadeel wordt enigszins ondervangen door de uitvoerige beschrijving die de meeste auteurs geven van de door hen gevuldde methode.

Op één uitzondering na – n.l. de prognose voor Frankrijk – zijn alle voorspellingen van het type dat Ragnar Frisch in één der beide meer

methodologische bijdragen kenschetst als de „on-looker approach.” D.w.z. de prognoses zijn er op gericht aan te geven wat in de toekomst waarschijnlijk zal geschieden. Alleen in de Franse bijdrage wordt getracht vast te stellen of, en zo ja welke, economisch-politieke maatregelen moeten worden getroffen om een bepaalde gewenste groei te bereiken. Deze laatste benadering noemt Frisch de „optimalization approach.” In de Nederlandse literatuur worden wel de termen „zuivere prognose” en „doelprognose” gebruikt.

De prognoses voor België en Italië vertonen wat de methode van opzet en uitwerking betreft grote gelijkenis. De Belgische groep (*Le Groupe d'Etudes de la Comptabilité Nationale*) begint met een schatting van de toekomstige stijging van het arbeidspotentieel. Deze stijging wordt gesplitst over de exogene en de endogene sectoren van de economie. Als exogeen worden beschouwd de landbouw, de overheid, de bouwnijverheid en de dienstensector. Voor deze exogene sectoren worden op basis van het arbeidsaccres per sector afzonderlijk schattingen gemaakt van de toekomstige bijdrage tot het nationaal produkt. Deze schattingen zijn goeddeels extrapolaties van het verleden, rekening houdend met reeds thans voorzienbare afwijkingen (wat betreft de overheidssector wordt uitgegaan van een verdere doorwerking van de wet van Parkinson).

De toeneming van de productie in de endogene sectoren wordt met behulp van een Cobb-Douglas produktiefunctie berekend op 3,94 % per jaar. Voor de economie als geheel wordt per saldo een toeneming van het bruto nationaal produkt verwacht van gemiddeld 3,4 % per jaar tot 1975. Dit is een iets geringere stijging dan de 3,6 % van 1948 tot 1955.

Bij de opstelling van de prognose voor Italië werd eenzelfde methode gevuld. De schrijfster (*Vera Cao-Pinna*) komt na grondige analyse van tijddreeksen over de periode vóór en na de tweede wereldoorlog tot de conclusie dat extrapolatie van de ontwikkeling der jaren vijftig niet gerechtvaardigd lijkt. Het is weliswaar niet geheel en al uitgesloten dat de snelle groei die in deze periode optrad ook in de toekomst zal worden gecontinueerd, maar waarschijnlijk is het zeker niet. Verwacht wordt een stijging van het bruto nationaal produkt met 4,4 % per jaar tot 1970, vergeleken met 5,7 % per jaar in de jaren vóór 1960.

De studie van de ontwikkeling in Duitsland (door Rolf Kregel) wordt beperkt tot de industrie. De schrijver acht voor de groei niet zozeer het beschikbare arbeidspotentieel bepalend, alswel de vorhanden kapitaalgoederenvoorraad. Vandaar dat het kernpunt van de prognose wordt gevormd door een berekening van het groeipotentieel van deze voorraad. Wat bij de berekening opvalt is dat werd aangenomen, dat buiten gebruikstelling van duurzame produktiemiddelen eerst zal plaatsvinden indien deze een levensduur hebben bereikt van 20-33 jaar (gebouwen 50 jaar). Dit lijkt ongerechtvaardigd lang. Het is mogelijk dat de gegevens over het afgelopen decennium grond geven voor een dergelijke lange levensduurverwachting. Men dient zich echter bij de interpretatie van deze gegevens te realiseren, dat in de afgelopen periode van hoogconjunctuur de levensduur der produktiemiddelen gunstig werd beïnvloed door een tekort aan produktiecapaciteit in de industrie. Het is waar-

schijnlijk dat in de komende jaren de bezettingsgraad wat minder hoog zal zijn en dat daardoor de oude apparatuur sneller zal worden afgestoten. In het licht van deze verwachtingen lijken de door Kregel gemaakte schattingen wel wat erg aan de hoge kant.

Uit de geschatte kapitaal goederenvoorraad bepaalt Kregel met behulp van een geschatte coëfficiënt voor de kapitaalproductiviteit de „theoretisch” maximale omvang van de produktie. Door het „theoretisch” maximum naar beneden te corrigeren met percentages lopend van 5-20 wordt dit tot een „redelijk” maximum herleid. Dit „redelijke” maximum houdt in een groei van de industriële produktie met gemiddeld 7% per jaar tot 1970.

Men kan beslist niet onder de indruk komen van de hoge kwaliteit van deze prognose. Als positief punt moet echter worden aangevoerd, dat de schrijver en zijn collega's op basis van een soortgelijke analyse, omstreeks 1950 voorspellingen hebben gedaan over de groei van de Duitse economie, die merkwaardig goed zijn uitgekomen.

Zwitserland blijkt wat betreft de beschikbaarheid van statistisch materiaal een sterk achtergebleven gebied te zijn. Het land bezit geen statistiek van de industriële produktie; een systeem van nationale boekhouding staat nog in de kinderschoenen en cijfers over het bruto nationaal produkt worden eerst sinds kort gepubliceerd. Het valt dan ook niet te verwonderen, dat de auteur van de Zwitserse prognose (Francesco Kneschaurek) geen verfijnde techniek hanteert, maar volstaat met een – wat hij noemt – „very crude model.” In dit „model” wordt het bruto nationaal produkt eenvoudig berekend als het produkt van actieve bevolking en produktiviteit. De calculaties leverden als resultaat een gemiddelde stijging van het bruto nationaal produkt met 3% per jaar tot 1970.

De beide Britse auteurs gaan op geheel verschillende wijze te werk.

B. M. Deakin neemt de conjunctuurtheorie als uitgangspunt van zijn beschouwingen. Hij komt tot de conclusie, dat Engeland zich naar alle waarschijnlijkheid momenteel bevindt in het laatste deel van de expansieve fase van de lange golf en dat er weinig of geen reden is aan te nemen, dat reeds vóór 1970 de dalende fase zal inzetten. (Een tegengestelde visie werd verdedigd door Per Jacobson. Deze verklaarde ongeveer een jaar geleden dat het moment van kentering in de lange golfbeweging voor de westelijke wereld reeds was aangebroken.) De uitvoerige analyse die Deakin geeft van de Britse economie in de naoorlogse periode is zeker de moeite waard. Op basis van deze analyse wordt door extrapolatie de groei tot 1970 geschat op 2,05-2,40 % gemiddeld per jaar.

Bij de andere Britse auteur – C. T. Saunders – staat de schatting van de groei in het bruto nationaal produkt niet op de eerste plaats. Deze auteur neemt een groeivoet aan van 2,75% per jaar, die hij ziet als een extrapolatie van de huidige trend onder de veronderstelling dat er niets essentieels zal veranderen behalve dan dat Engeland toetreedt tot de E.E.G.! Voor deze groeivoet gaat hij na, welke wijzigingen daardoor zullen ontstaan in het patroon van de Britse economie.

De auteurs van de Nederlandse en de Franse bijdrage (Sandee en

Benard) zijn de enigen die hun prognoses baseren op een input-output analyse. Deze prognoses zijn heel wat beter gefundeerd dan de overige. Dit is niet zo verwonderlijk indien men denkt aan de grotere ervaring die in beide landen bestaat op het terrein van de middellange en lange termijn prognoses. De bijdrage van Sandee is een vereenvoudigd prototype van de studie die door het Centraal Plan Bureau wordt voorbereid over de toekomstige ontwikkeling van de Nederlandse economie. Aan deze bijdrage werd uitvoerig aandacht besteed door Prof. de Wolff in diens preadvies voor de Vereniging voor Staathuishoudkunde. De auteur verwacht een stijging van het bruto nationaal produkt van gemiddeld 4,8% per jaar; dit is iets minder dan de 4,95% in de periode 1950-1960.

De bijdrage van Benard is er op gericht na te gaan welke consequenties een redelijk snelle – doch in continentaal-Europese verhoudingen gezien niet exceptionele – groei van 5,1% per jaar voor de Franse economie met zich zal brengen. Nagegaan wordt of dit groeipercentage gegeven de beschikbare middelen kan worden bereikt en welke beleidsmaatregelen eventueel ter realisering van deze groei dienen te worden genomen. Een dergelijke benadering gaat sterk in de richting die Ragnar Frisch typeert als de „optimalization approach.”

In zijn bijdrage getiteld „Preface to the Oslo Channel Model” geeft Frisch allereerst een klassificatie van verschillende benaderingswijzen van lange termijn prognoses. In aansluiting daarop wordt een inleidend overzicht gegeven van de „Oslo Channel Model,” een model opgezet voor programmering van de economische ontwikkeling. In dit model wordt op basis van een preferentiefunctie en een input-output tabel, met behulp van programmeringstechnieken uit de beschikbare beleidsalternatieven een program van aktie gekozen dat bij uitvoering leidt tot een maximalisatie van de preferentiefunctie. Hoewel theoretisch uiterst belangwekkend, moet aan de praktische bruikbaarheid van dit model vooralsnog sterk worden getwijfeld. Interessant zijn de beschouwingen van Frisch over de noodzaak tot macro-economische planning. De auteur gaat zelfs zover te beweren dat indien op dit punt de huidige – zijns inziens onbevredigende – situatie wordt gecontinueerd, het Westen de concurrentie met het Oosten hopeloos zal verliezen en daarmee het einde van de westerse democratie zal bewerkstelligen.

In de tweede theoretische bijdrage geven Richard Stone en J. A. C. Brown een beschrijving van een economisch model van de Britse economie, welk model wordt ontwikkeld om de mogelijkheden te onderzoeken tot bevordering van een snellere economische groei in dat land. Aangezien het onderzoek bij het schrijven van het opstel nog in de voorbereidende fase was, kon niet meer worden gegeven dan een voorlopige beschrijving van het model; conclusies ten aanzien van de mogelijkheden tot snellere groei werden nog niet bereikt. (Een meer volledige uiteenzetting van het model is inmiddels gepubliceerd bij Chapman and Hall onder de titel „A Computable Model of Economic Growth.”)

In de laatste bijdrage tenslotte geeft de redacteur Dr. Geary zijn visie op de huidige stand van de kwantitatieve economie en plaatst hij enkele kanttekeningen bij elk der opstellen.

Over het geheel genomen kan men zeker zeggen, dat in de onderhavige studie belangrijk werk werd verricht. Elk voor zich geven de bijdragen een duidelijk inzicht in de structuur en de groeiproblematiek van het betreffende land. Wel moet worden opgemerkt dat weinig is gedaan om het geheel van deze studie te maken tot meer dan de som van de samenstellende delen. Een punt dat daardoor grotendeels onder tafel is komen te vallen, is de betekenis van de onderlinge samenhang van de economieën voor de toekomstige groei. Deze onderlinge samenhang is van belang, omdat het zeker niet is uitgesloten, dat de relatief snelle groei in enkele der beschouwde landen in het verleden mogelijk werd gemaakt door de relatief geringe groei van andere landen uit de besproken groep. Het is geen eenvoudige zaak ook deze interdependenties tussen de landen in de groeimodellen te betrekken. Toch lijkt het de moeite waard daaraan meer aandacht te besteden. In studies als de onderhavige waarin tegelijkertijd meerdere landen worden behandeld bestaat daartoe in beginsel de mogelijkheid.

Het is interessant de uitkomsten van de prognoses in de besproken studie te vergelijken met de voorspellingen neergelegd in een ander werk van recente datum: „Europe's Needs and Resources,” Twentieth Century Fund 1961. In dit laatste boek worden over het geheel genomen iets lagere groeipercentages voorzien dan in de Asepelt-studie. Bij nadere beschouwing lijken de voorspellingen uit „Europe's Needs and Resources” echter wel wat aan de pessimistische kant; de Asepelt-studie maakt op verschillende punten een betrouwbaarder indruk. Deze vergelijking leert eens te meer dat de verschillende auteurs waardevolle bijdragen hebben geleverd op het gebied van de lange termijnplanning.

Een ieder die zich wenst te oriënteren omtrent de toekomstige ontwikkeling van de Europese economieën kunnen wij dan ook bestudering van het besproken werk van harte aanbevelen. Ook de meer theoretisch geïnteresseerde lezer zal in dit boek veel van zijn gading vinden, met name in de bijdragen van Frisch en Stone/Brown.

L. TRAAS

A. Maizels, Industrial Growth and World Trade. Cambridge University Press, Londen 1963. XXIV, 563 blz.

Deze gigantische studie – verschenen als deel XXI in de serie „Economic and Social Studies” van „The National Institute of Economic and Social Research” – behandelt zeer uitvoerig het verband op lange termijn tussen de groei van de industriële produktie en van de internationale handel in fabrikaten. Schrijver baseert zich hierbij op gegevens welke veelal teruggaan tot 1899, doch slechts een beperkt aantal „normale” jaren omvatten, t.w. 1899, 1913, 1929, 1937, en 1955 (c.q. 1957 of 1959). Hiertoe heeft hij vele tijdsreeksen opnieuw berekend en onderverdeeld; het resultaat hiervan komt tot uiting in de ca. 250 tabellen en 50 grafieken, welke dit boek rijk is.

Hij heeft in zijn studie voortgebouwd op de analyses van Folke Hil-

gerdt¹, die tot 1939 gingen. Veranderingen in de onderhavige relatie sedertdien vormden voor Maizels aanleiding hierop opnieuw en meer diepgaand in te gaan. De voornaamste conclusie van Hilgerdt was, dat de industrialisatie van onderontwikkelde landen niet gepaard gaat met een daling van de invoer in deze landen. Hij bestreed daarmede de opvatting van verschillende economen, dat de afzetmogelijkheden van de industrielanden op de grondstoffenmarkten zouden gaan teruglopen, een verschijnsel waarmede Engeland in feite werd en nog steeds wordt geconfronteerd. Deze laatste omstandigheid interesseerde Maizels, als Engelsman, uiteraard in hoge mate, zodat hij ook speciale aandacht in zijn studie wijdt aan het onderzoek van de factoren die de exportontwikkeling van de industrielanden hebben bepaald.

Mede met behulp van de correlatietechniek komt schrijver tot de volgende bevindingen:

1e. Bij een stijgend inkomen als gevolg van de industrialisatie neemt de vraag naar fabrikaten meer dan evenredig toe ($\text{elasticiteit} > 1$); een deel van deze vraag wordt echter gedekt door invoervervangende (beschermde) produktie. De „import-content” van fabrikaten, d.w.z. het aandeel van de invoer in de totale binnenlandse afzet van deze producten daalt, doch absoluut gemeten blijft de invoer toenemen. Hij heeft n.l. becijferd dat bij een produktiestijging in deze landen van 1% het invoervolume van fabrikaten met 0.4 à 0.8% is toegenomen.

2e. Indien aan de invoer in de geïndustrialiseerde landen geen belemmeringen in de weg worden gelegd, zal deze gelijkelijk met de produktie kunnen toenemen. Gegeven de afbraak in de na-oorlogse jaren van dergelijke belemmeringen, daterend uit de jaren dertig, is de stijging van de handel in deze periode groter geweest dan die van de produktie, een ontwikkeling, welke nog niet is uitgewerkt.

3e. De exportresultaten van de industrielanden en de vooruitzichten dienaangaande zijn afhankelijk van de mate waarin de export gericht is op landen, waarin de industrialisatie op gang komt. Een sterke export-oriëntatie op deze landen (Engeland!) werkt via een minder expansieve uitvoer remmend op de economische groei en leidt daardoor tot een verzwakking van de concurrentiepositie; hiervan gaat dan weer een ongunstige invloed uit op de uitvoer naar de andere industrielanden.

Eerstgenoemde conclusie komt overigens niet duidelijk naar voren uit deze studie. Schr. stelt b.v. ook dat het achterblijven van de uitvoer in de industrialiserende landen waarschijnlijk samenhangt met de (toevallig ongunstige) samenstelling van het exportpakket t.o.v. de vraag in de industrielanden; men zou hieruit kunnen afleiden, dat gezien de nauwe relatie tussen invoer en uitvoer ook de invoerontwikkeling hierdoor bepaald is. Schrijver gaat ook na, door welke factoren de omvang van de daling van de invoerquote per land resp. de hoogte hiervan op zichzelf, worden bepaald. De behandeling van dit ongetwijfeld interessante vraagstuk had ik gaarne uitvoeriger gezien; bovendien heb ik wel enige bezwaren. De sterkte van de daling van de „import-content” schrijft hij n.l. o.m. toe aan de omvang van het betrokken land, een fak-

¹ Industrialization and Foreign Trade, Volkenbond, Genève 1945.

ter welke echter alleen ruimtelijk en niet in de tijd relevant is. Voorts hecht hij aan de relatie met de uitvoerquote, op grond van een minder gelukkig gekozen periode, in dit verband weinig betekenis, terwijl deze toch evident is. De hoogte van de invoerquote per land op een bepaald tijdstip meent hij o.m. te kunnen verklaren uit de bevolkingsgrootte, de mate van industrialisatie (inkomen per hoofd) en de exportquote. M.i. is het inkomen per hoofd echter niet van betekenis in dit verband en is de bevolkingsgrootte alleen bepalend voorzover deze is gecorreleerd met het belangrijker criterium „oppervlakte”¹. Het aangevoerde verband met de exportquote betreft in dit geval een „spurious correlation” via de oppervlakte.

Belangwekkend zijn de ramingen, die schrijver geeft van de totale omvang van de invoersubstitutie in een aantal belangrijke industrielanden en industrialiserende landen in de periode 1913-1959. Op de desbetreffende berekeningen heb ik echter enige critiek. Deze houdt enerzijds verband met m.i. te lage resultaten voor 1959 t.a.v. de „import-content” in de diverse industrielanden (gegeven in tabel 6.4) en de te oppervlakkige analyse van de ontwikkeling in de jaren 1950-1959. Het ware n.l. niet overbodig geweest indien voor laatstgenoemde periode een analyse van jaar tot jaar was uitgevoerd, waaruit duidelijker de invloed van diverse invoerverruimende maatregelen (OEEC-liberalisatie, W.-Duitse tariefverlaging, EEG-effekt in 1959) had kunnen worden afgeleid.

Bij zijn extrapolatie van de „import-content”, gaat hij er van uit dat het „normale” niveau hiervan uit 1929, in de jaren 1970 weer zal worden bereikt. Dit lijkt op het eerste gezicht heel plausibel; een ruwe berekening wijst echter uit, dat in vele industrielanden in 1962 reeds dit niveau is bereikt of zelfs belangrijk overschreden. Zijn prognose ten aanzien van de invoer van fabrikaten in de industrielanden voor 1970/75 zijn derhalve bepaaldelijk te laag.

Tenslotte valt nog te wijzen op de quantitatieve benadering in deze studie van de factoren welke de exportontwikkeling van de industrielanden in het tijdvak 1913-1959 hebben bepaald. Hieruit blijkt dat vooral Duitsland en ook Frankrijk bij hun export naar de andere industrielanden zijn gehandicapt door invoervervangende produktie in hun afzetlanden. Duitsland wist dit nadeel goed te maken door een verbetering van zijn concurrentiepositie. Daartegenover ging de Engelse concurrentiekracht belangrijk achteruit. Bij de uitvoer naar de niet-industrialiseerde landen heeft vooral Engeland en ook de V.S. te lijden gehad van importsubstitutie in genoemde landen. Bovendien verloor Engeland terrein door zijn vermelde verslechterde concurrentiepositie.

Alles bijeen genomen levert dit boek een rijkdom aan materiaal en aan interessante gezichtspunten op, welke ongetwijfeld de stoot kunnen geven tot verdere analyses op dit terrein. Zonder twijfel derhalve een belangwekkende studie, al zijn de hierin aangeboorde mogelijkheden niet altijd voldoende gerealiseerd.

F. J. CLAVAUX

¹ Vide: „De kwetsbaarheid van de Nederlandse economie een geografisch gegeven”, E.S.B. 4 sept. '63.

E. Benoit en K. E. Boulding (red), Disarmament and the Economy. Harper and Row, New York, 1963. X, 310 blz.

Dit boek, uitgegeven onder auspicien van het Center for Research on Conflict Resolution van de Universiteit van Michigan als het eindrapport van het 'Program of Research on Economic Adjustments to Disarmament' (READ), beoogt te zijn de eerste uitgebreide studie over de gevolgen welke ontwapening zou hebben op de Amerikaanse economie. Behalve van Benoit en Boulding zijn in dit werk nog speciale bijdragen opgenomen van een twaalftal andere schrijvers. Zou de titel doen veronderstellen dat het hier een algemene studie betreft van het vraagstuk van de gevolgen van ontwapening op de nationale economieën van de landen die thans nog grote bedragen besteden aan hun defensie, toch beperkt het werk zich uitsluitend tot de Verenigde Staten van Amerika. Uiteraard zal een graduele of algemene ontwapening geheel andere problemen opleveren voor de nationale economie in de Sowjet-Unie dan in de V.S. of een ander N.A.V.O.-land.

Bij elk ontwapeningsgesprek zal dat verschillende beeld van de economische problemen een grote rol spelen. In de Sowjet-Unie, waar de produktie van consumptiegoederen nog relatief zeer beperkt is, zal men veel gemakkelijker het uit de ontwapening vrijkomende arbeidspotentieel direct werkgelegenheid kunnen bieden dan in de V.S. waar naast de bewapeningsindustrie reeds een aanzienlijke consumptiegoederenindustrie bestaat en de vraag naar consumptiegoederen dus zeker minder elastisch is.

Wanneer Boulding in zijn eerste hoofdstuk, getiteld 'The world war industry as an economic problem' het ontwapeningsprobleem behandelt gezien vanuit een politiek, militair en economisch oogpunt, doet hij zulks uitsluitend gegrond op de Amerikaanse constellatie, waardoor wij een zeer eenzijdig beeld krijgen. De samenstelling van de strijdkrachten van de Sowjet-Unie en van de V.S. is zeer verschillend, waardoor men wederzijdse ontwapening allerminst kan zien als het telkens aan beide zijden elimineren van een gelijk aantal divisies, vliegtuigen, intercontinentale raketten of nucleaire wapens. De simplistische wijze waarop hij de overgang van de huidige militaire machtsverhoudingen naar een verminderde defensie-inspanning en de mogelijkheden voor ontwapening voorstelt, getuigt van weinig politiek inzicht.

Bedenking rijst ook tegen zijn voorstelling alsof men een krijgsmacht in stand houdt voor zijn plezier in plaats van uit bittere noodzaak omdat men door een aggressieve natie wordt bedreigd in zijn bestaan. Wij citeren: 'The economist may be painted as a man who will barter away such things as honor, integrity, sovereignty, power, glory, and all the other sacred aspects of military systems. There is some in these criticisms. The economist is not necessarily an enemy of the sacred, nor is his way of looking at things the only way. There is place for heroic as well as for the economic aspects of life. Nevertheless, when the heroic and sacred aspects of life threaten to destroy us, as they do at present, it is time for the grubly hand of the economist to signal a halt'.

Het is van het grootste belang dat ook de economist zich met het defensieprobleem bezig houdt, doch hij dient zulks dan ook te doen met kennis van zaken.

Benoit behandelt 'The disarmement model', waarbij hij uitgaat van 'general and complete disarmement', gepaard gaande met de vorming van een supranationaal 'peace agency with fully adequate inspection, police and deterrent capabilities'. Wie enig inzicht heeft in de moeilijkheden van de Verenigde Naties met de militaire taak in de Kongo en elders om de vrede te bewaren, moet de schrijver toch wel wat te veel 'wishful thinking' en te weinig realiteitszin verwijten. Hij komt dan tot een voorstel, omvattende de achtereenvolgens te nemen ontwapeningsmaatregelen in de Verenigde Staten onder gelijktijdige betaling van de kosten van de inspectie, politie en strategische afschrikkingsmaatregelen van een internationale ontwapeningsorganisatie, welke dan het monopolie zou moeten bezitten voor het beschikken over strategische wapensystemen en een bewapeningsresearchinstituut, alsmede bevoegd moet zijn om een dusdanige inspectie uit te oefenen dat men de grootst mogelijke zekerheid heeft dat geen land meer agressie kan plegen. Het valt te betreuren dat dit verder zeker interessante boek aanvangt met een zo weinig wetenschappelijke en vooral ondeskundige uiteenzetting van het ontwapeningsprobleem, te meer omdat het – zij het gelukkig niet veel – later leidt tot veronderstellingen welke zeer aanvechtbaar zijn. Verder zou ik mij nu liever willen beperken tot de hoofdstukken, die de economische gevolgen van een ontwapening voor de V.S. behandelen.

D. B. Suits wijst op de noodzakelijke re-oriëntatie van het industriële en arbeidspotentieel dat thans voor de defensie werkt en behandelt in een econometrische analyse het multipliereffect op de als gevolg van de ontwapening door de regering te nemen maatregelen. Hij verwacht nogal wat spanning en wijst erop dat zulks vooral het gevolg zal zijn van de tijd welke ligt tussen het scheppen van nieuwe werkgelegenheid en de uitbreiding van bestaande industrieën, alsmede de oprichting van nieuwe productiecentra.

R. R. Nelson behandelt de invloed van de ontwapening op „research and development". Ongeveer 15% van de defensiebegroting is bestemd voor de ontwikkeling van nieuwe wapensystemen. Hij wijst er op dat de research een belangrijke dubbele taak vervult omdat deze niet alleen voor de krijgsmacht van waarde is, doch ook dat de technologische vooruitgang van de vredeseconomie er voor een groot deel afhankelijk van is. Van vele research-activiteiten, welke uitgevoerd zijn voor de krijgsmacht, wordt later dankbaar gebruik gemaakt voor de ontwikkeling van producten voor civiel gebruik en hij denkt daarbij aan de verkeersvliegtuigen, electronische apparatuur, enz. Hij stelt daarom: „One problem relates to the fact that defense support of research is a substitute for, not an addition to, nondefense support". Bij ontwapening zal het daarom nodig zijn grotere bedragen voor fundamenteel en toegepast onderzoek ter beschikking te stellen, teneinde een lacune in het wetenschappelijk onderzoek te voorkomen. Hij vreest echter, dat de ontwapening vele wetenschappelijke workers overcompleet zal doen worden. Gezien echter

de enorme problemen welke de uitbreiding van de vredesconomie zal opleveren, en ik denk daarbij aan de noodzakelijke uitbreiding van het assortiment van consumptiegoederen, kan ik die vrees niet delen.

In het monetaire vlak en op het gebied van de belastingen zullen er vele problemen oprijzen. W. Smith behandelt de fiscale en monetaire maatregelen, welke genomen zouden kunnen worden om het deflatoire effect van de ontwapening te compenseren. De invloed van belastingverlaging kan leiden tot grotere consumptieve vraag, doch het zal tijd vergen alvorens de productie aan die toegenomen vraag zal kunnen voldoen.

In andere hoofdstukken wordt aandacht gewijd aan het scheppen van werkgelegenheid voor het vrijkomende personeel en de schepping van nieuwe productiecentra. Herscholing zal meestal nodig zijn, doch vooral de immobiliteit van de arbeid gaat moeilijkheden opleveren, te meer omdat de defensie-industrie in enkele steden of staten een groot percentage van de economische activiteit uitmaakt. In de staten Kansas, Washington, New Mexico, Californië, Connecticut, Arizona en Utah bedraagt dit percentage 20 tot 30%, terwijl dit percentage in enkele steden zelfs boven de 60% uitgaat. Men kan moeilijk de arbeidskrachten uit zulke steden weghalen en elders tewerkstellen. Noodzakelijkerwijs moet men dus in die centra van defensieproductie een nieuwe industriële activiteit mogelijk maken. Een ander probleem is dat 49,9% van de defensie-uitgaven wordt besteed aan luchtvaartprojecten en 46,2% aan elektronische en electrische apparatuur, waardoor het personeel werkzaam in deze branches zeker niet gemakkelijk snel aan soortgelijke arbeid kan worden gezet.

Aandacht wordt ook besteed aan de invloed op de ontwikkelingslanden als gevolg van de ontwapening. De voorraden van strategische grondstoffen zal men kunnen gaan verbruiken en dit betekent een verminderde vraag naar grondstoffen vanuit de ontwikkelingslanden, waardoor laatstgenoemden in moeilijkheden komen met hun betalingsbalans en afzet van grondstoffen. Verschillende grondstoffen worden wel gevraagd voor militaire productie, doch niet of veel minder voor civiele productie. Gepleit wordt voor het op grotere schaal verlenen van schenkingen aan de ontwikkelingslanden, hetgeen mogelijk zou zijn uit de door de ontwapening beschikbaar komende defensiegelden.

Dit boek is bestudering zeker waard, doch naar mijn gevoelen wordt de oplossing van de problemen welke voortvloeien uit de ontwapening te simplistisch voorgesteld en wordt vooral de tijdfactor onderschat, immers tussen de stopzetting van de defensieproductie en de omschakeling naar vergrote vredesproductie (alsmede de marktanalyse t.a.v. de afzet in grotere hoeveelheid van de te produceren artikelen of nieuwe assortiment consumptiegoederen) zal een aanzienlijke tijdsperiode liggen. Een grote omissie is tevens dat men in geen enkel opzicht aandacht schenkt aan de veranderingen als gevolg van de ontwapening in de andere landen en de ook daar ondernomen pogingen om een markt te vinden voor de vergrote productieomvang van kapitaal- en consumptiegoederen voor niet-militair gebruik.

M. W. J. M. BROEKMEIJER

J. H. Lubbers, *Van overloop naar overheveling. Mogelijkheden tot vergroting van de doelmatigheid in het Nederlandse financiële defensiebeleid.* H. E. Stenfert Kroese N.V., Leiden 1962. 124 blz.

Het schijnt een traditie te worden dat aan de Rotterdamse hogeschool om de twee jaar een promotie plaats vindt over een militair-economisch onderwerp. Na Muller (1958) en Broekmeyer (1960) promoveerde in 1962 J. H. Lubbers. Was de studie van Muller bedrijfseconomisch van aard en die van Broekmeyer¹ meer algemeen-economisch getint, Lubbers vertoeft met zijn dissertatie op een kruispunt van staats- en bestuursrecht en economie, nl. de defensiebegroting.

Van overloop naar overheveling. Achter deze cryptische en daardoor pakkende titel gaat de problematiek schuil van niet tot besteding gekomen begrotingskredieten. Met *overloop* bedoelt de schrijver in de titel de wijze waarop het departement van defensie sinds 1951 gebruik c.q. misbruik heeft gemaakt van de mogelijkheid, niet-bestede begrotingsbedragen te verschuiven in een andere bestedingsrichting of in de tijd; onder *overheveling* verstaat de schrijver een doelmatige overloop, die bewust wordt toegepast en controleerbaar is. Het is jammer dat de schrijver in de tekst beide woorden als synoniem voor legitieme overloop gebruikt. Dit doet wel afbreuk aan het sprankelende van de titel.

Lubbers onderscheidt in de defensieplanning sinds 1951 drie fasen. Na een aanloopperiode, gekenmerkt door hoge investeringsuitgaven en lage exploitatie-uitgaven volgde een stabilisatiefase (lage investeringen en hoge exploitatie-uitgaven), terwijl tenslotte de technologische ontwikkeling leidde tot een dynamische fase met hoge investeringsuitgaven en hoge exploitatie-uitgaven.

Vanaf de eerste fase werd in de defensiebegroting gebruik gemaakt van de zgn. plafondmethode. Deze houdt in dat jaarlijks een constant bedrag op de begroting wordt opgevoerd voor de totale defensie-inspanning. Doordat in de aanloopperiode de bestedingen langzamer verliepen dan het beschikbaar komen van deze bedragen, ontstond de overloop. Wanneer gevoteerde gelden niet in het begrotingsjaar worden besteed – het geen in ons systeem betekent: opeisbaar zijn geworden² – vervalt namelijk de autorisatie van het parlement. Overloop is het wijzigen of verlengen van deze autorisatie zonder preventieve medewerking van het parlement. Door nu het plafond te hanteren, dacht men te bereiken dat aan de defensie-uitgaven over bijv. een kabinetperiode een maximum kon worden gesteld. Dit zou echter alleen het geval zijn geweest, indien aan het eind van zo'n periode de begrotingsbedragen volledig waren besteed en de overloop dus nihil was geworden. Dit is in werkelijkheid nooit gelukt. De schrijver maakt duidelijk dat gaandeweg een gecumuleerde overloop ontstond, die het onmogelijk maakte de doelmatigheid van de gevoteerde begrotingsmiddelen te controleren.

¹ Besproken in *De Economist* 1961, blz. 357–361.

² Rapport van de Commissie tot voorbereiding van een herziening van de comptabiliteitswet (Commissie-Simons), 's-Gravenhage (1960), blz. 43, voetnoot 1.

Lubbers toont overtuigend aan dat de mogelijkheid tot overschrijving van posten, niet alleen binnen elk krijgsmachtonderdeel maar binnen de gehele defensie-begroting, het gevaar in zich bergt tot het camoufleren van de kostenontwikkeling door het aanwenden van investeringsgelden voor het dekken van gestegen exploitatie-uitgaven. De tweede fase werd – zoals gezegd – gekenmerkt door hoge exploitatie-uitgaven; deze waren juist in die jaren onderhevig aan stijgende tendenties. Het gestelde plafond zou bijgevolg moeten worden overschreden. Doch dit gebeurde niet: het gestelde maximum werd gehandhaafd. Omdat men de geplande investeringen in ieder geval wilde realiseren, moest men dus militaire investeringen verschuiven naar de volgende plafondperiode (kabinettsperiode). Het volgende plafondbedrag lag dan aanzienlijk boven het vorige, omdat zowel de hogere exploitatiekosten als de getemporiseerde investeringen erin moesten worden ondergebracht. Doordat de stijging van de exploitatiekosten zich ook in de volgende periode voordeed, herhaalde de noodzaak tot uitstel van investeringen zich. Door een en ander ontstond een onoverzichtelijke situatie, waarin men enig houvast meende te brengen door ook de geraamde overloop in het plafond op te nemen. Doch achteraf bleek deze steeds te laag te zijn geraamd.

Kort samengevat kan men stellen dat de defensieleiding zich immuun maakte tegen de gevolgen van de inflatie door de noodzakelijke investeringen naar de toekomst te verschuiven. Zodoende ontging men de noodzaak tot aanpassing aan gestegen kosten, hetgeen uiteraard een gezond kostenbesef in de weg stond.

De door het departement van defensie herhaaldelijk aangevoerde theorie van de normale overloop wordt door de schrijver snel ontmaskerd. Deze theorie komt erop neer dat bij gelijkblijvende overloop voor en na een begrotingsperiode de kasuitgaven in deze periode gelijk zijn aan de op de begroting uitgetrokken gelden. Lubbers betoogt dat in deze theorie de rol van de exploitatiekosten volkommen wordt verdoezeld en dat de theorie daardoor is te beschouwen als een poging, de zinloos geworden meerjarige-plafondmethode te blijven hanteren. Het meest opvallende in de theorie van de normale overloop is dat in feite wordt toegegeven, dat de kasuitgaven wel degelijk per begrotingsjaar zijn te ramen; wanneer namelijk de overloop gelijk blijft, zijn – zoals gezegd – de kasuitgaven en de begrotingsbedragen even groot. De meest logische conclusie van deze theorie zou dan ook zijn, de defensie-uitgaven voortaan op kasbasis te ramen en zo de bestaande overloop geleidelijk weg te werken.

Tot deze oplossing voor de geanalyseerde problematiek komt Lubbers intussen niet. Hij wil zowel het bestaande begrotingssysteem als de mogelijkheid tot overloop handhaven. Doch deze overloop zou doorzichtig moeten worden gemaakt. Voor meerjarige projecten zou een driejaarsplan moeten worden opgesteld, dat bij elke begroting een jaar zou moeten verschuiven. Dit zou evenwel geen plafond mogen inhouden noch het voteren van gelden. Het parlement zou een globale goedkeuring moeten verlenen aan zulk driejaarsplan, hetgeen een soort morele plicht zou inhouden in de komende jaren uit het plan voortvloeiende begrotingsbedragen goed te keuren. De driejaarscijfers zouden zo mogelijk moeten

worden gesplitst in exploitatie-uitgaven en investeringen, teneinde de kostenontwikkeling zo goed mogelijk te illustreren. De in de begroting geraamde uitgaven zouden zoveel mogelijk de kasuitgaven moeten benaderen. Op deze wijze hoopt de schrijver de overloop tot een uitzondering te beperken en tevens doorzichtig, hanteerbaar en controleerbaar te maken. Het administratieve apparaat zou hierop natuurlijk moeten worden ingesteld.

Het kostenmotief zal op deze wijze de investeringsplannen beïnvloeden. Wanneer de begrotingsbedragen de werkelijke kasuitgaven benaderen, worden kostenstijgingen vroegtijdig gesignaleerd. Leiden deze tot in de toekomst te hoge defensie-uitgaven, dan moet de leiding van de defensie-huishouding uit alternatieve plannen kiezen en het oog laten vallen op die wijze van taakvervulling, welke met de beschikbare financiële middelen het maximum aan beveiliging oplevert. Een herhaling van het ontstaan van een overloop die een ondoorzichtig en oncontroleerbaar geheel is, zou op deze wijze naar de schrijver verwacht kunnen wordenvoor-komen.

Lubbers' studie heeft verschillende verdiensten. De overzichtelijke analyse van de overloopproblematiek en de uitvoerige beschrijving van de door hem voorgestane oplossing zijn alleszins het lezen waard. De omvang van de overloop (in 1953 en 1954 bijna even groot als de gehele defensiebegroting!), het beloop van defensie-uitgaven en dat van exploitatiekosten en investeringen worden aan de hand van statistische gegevens geanalyseerd. De beperking tot de beheerstechnische functie van de defensiebegroting (de zgn. „kleine“ doelmatigheid) wordt op de eerste bladzijde vermeld. De schrijver verdiept zich dan ook niet in de omvang van de defensie-inspanning; deze vormt voor hem een gegeven. Ook de politieke aspecten blijven buiten beschouwing. Aangezien een schrijver vrij is in het vaststellen van de grenzen van zijn studie, is Lubbers' werkwijze volkommen verantwoord. Wel zou de door hem aangebrachte beperking van het onderwerp tot een andere conclusie hebben moeten leiden. Nadat hij namelijk de normale-overlooptheorie heeft verworpen omdat deze erop zou neerkomen, dat de kasuitgaven wel degelijk kunnen worden geraamd, had het in de rede gelegen dat de schrijver tot de conclusie zou komen dat een defensiebegroting het beste op kasbasis zou kunnen worden opgemaakt. Een kasbegroting maakt de overloop immers overbodig. De rekeningcijfers komen veel eerder beschikbaar dan bij een stelsel van verkregen rechten, hetgeen de controlerende functie van het parlement zinvolle maakt. Meerjarige plannen kunnen binnenslijsns worden geraamd, terwijl beschouwingen over deze meerjarige plannen uiteraard in de begrotingstoelichting thuisoren. Wijzigingen in deze plannen komen zo-doende zeer snel ter kennis van het parlement dat ze vooraf moet goedkeuren, terwijl uitstel van investeringen duidelijk naar voren komt doordat de rekening spoedig na het begrotingsjaar verschijnt.

Deze oplossing zou afwijken van het advies van de Commissie-Simons, doch dit telt niet zwaar want de door de schrijver voorgestane handhaving van de mogelijkheid tot overloop druist evenzeer in tegen het meerderheidsadvies van deze Commissie, evenals tegen het rapport van de Tel-

dersstichting over de rijksuitgaven¹. De schrijver had de oplossing van de kasbegroting kunnen verdedigen op grond van zijn beperkt studie-object. Indien hij deze oplossing om andere dan beheerstechnische redenen minder wenselijk achtte, had hij de thans door hem gekozen methode als alternatief kunnen aanbevelen. Beide stelsels lijken sterk op elkaar, maar er zijn belangrijke verschillen zoals de overloop en het tijdstip van het opmaken van de rekening. Bij een kasbegroting lijkt de controlerende functie van het parlement onmiskenbaar sterker.

Rest nog te vermelden dat de schrijver zelf ook een overloop heeft toegepast en wel naar een vorige spelling, getuige woorden als: functionering, budgetair en crediet. Doch misschien is dit in een nieuwe spelling weer geoorloofd of zelfs voorgeschreven.

J. C. P. A. VAN ESCH

M. van de Vall, De vakbeweging in de welvaartsstaat.
J. A. Boom en zoon C.V., Meppel, 1963. 272 blz.

Direct na de zomervakantie werd Nederland opgeschrikt doordat o.a. in het metaalbedrijf en in het grafische bedrijf ernstige wilde stakingen uitbraken. Zij hadden ten doel een verbetering der arbeidsvoorwaarden, hoewel een dergelijk optreden krachtens de geldende collectieve arbeidsovereenkomst niet geoorloofd was.

Deze gebeurtenis was een symptoom van de nieuwe sociale moeilijkheden welke de welvaartsstaat met zijn ruime werkgelegenheid heeft op te lossen. De positie van de vakbeweging staat daarbij in het middelpunt van de belangstelling. Maar de moeilijkheden, waarvoor de vakbeweging zich ziet gesteld, betreffen niet alleen de wilde stakingen. Ook het toenemende verschijnsel der z.g.n. categorale bonden vervult haar met zorg. Bedenkelijk zijn ook de klachten over het ontbreken van belangstelling bij vele leden voor het werk van de bond. Men ziet dan ook dat de bonden slechts relatief langzaam in ledental vooruitgaan, omdat zovele leden na korte tijd de bond weer de rug toekeren. Al deze problemen doen zich niet alleen in ons land voor, maar hebben ook internationaal betekenis.

Het was daarom een voortreffelijke gedachte van dr. van de Vall om zijn proefschrift aan het actuele en belangrijke onderwerp te wijden wat de positie van de vakbeweging in de welvaartsstaat is. Er zou over dit begrip „welvaartsstaat” heel wat te zeggen zijn. Maar de schrijver gaat daaraan voorbij. Hij behandelt vier aspecten van de welvaartsstaat, die voor de huidige positie van de vakbeweging relevant zijn: een economisch aspect (welvaartsgrens en nivellering); een sociologisch aspect (ontstaan van de nieuwe middenstand); een psychologisch aspect (verschuiving van klassenbewustzijn naar zelfbewustzijn) en een ideologisch aspect (heroriëntering van het socialisme).

Wat is nu de huidige functie van de vakbeweging? Van de Vall zet zich af tegen de historische definitie, die van de vakbeweging nog al

¹ Prof. Mr. B. M. Teldersstichting, De Rijksuitgaven II, Begroting en werkelijkheid, 's-Gravenhage 1962, blz. 32.

eens is gegeven: „een vakbond is een vereniging van werknemers, die hun materiële en sociale positie en hun arbeidsvooraarden door middel van gemeenschappelijk optreden willen verbeteren” (blz. 67). Terecht merkt de schrijver op dat deze omschrijving, die alleen het belang van de leden als motiverende kracht noemt, voor de huidige tijd niet meer past, daar de vakbeweging mede het algemeen belang in haar arbeid betrekt.

Er volgt nu een schets van de functie van de vakbeweging ten behoeve van het bedrijfsleven (P.B.O. en ondernemingsraad); ten behoeve van alle werknemers (loon- en werkgelegenheidsbeleid, collectieve arbeidsovereenkomsten, interne bedrijfsbeleid); en ten behoeve van de leden. De conclusie van dit hoofdstuk is, dat de *interne*, op het individuele lid gerichte functies, aan inhoud inboeten, doch dat de *externe* functies, ten behoeve van de gehele samenleving, van het gehele bedrijfsleven en van de gehele werknemersbevolking, zich uitbreiden. Of – om het nog eens geheel anders te stellen –; terwijl de vakbeweging aanvankelijk een *stakingsverzekering* was, is zij later tot een *werkloosheidsverzekering* geworden en thans geëvolueerd tot een *individuele conflictverzekering*.

Het tegengestelde proces van individualisering der werknemersbehoeften enerzijds en collectivisering der vakbondsfuncties anderszijds heeft vooral geleid tot het probleem dat veelal als „leiding en leden” wordt aangeduid. Van de Vall behandelt in dit verband drie onderwerpen: de binding (ledenverloop), de discipline (wilde stakingen) en de participatie (activiteit en apathie onder de leden).

Is het eerste deel van dit proefschrift gewijd aan de positie van de vakbonden, het tweede deel handelt over de vakbondsleden zelf, waarbij de schrijver steunt op uitvoerige enquêtes.

Wat beheerst *het toetreden* tot een vakbond? Van veel belang is daarbij het beeld dat de werknemer van de vakbond heeft. Bij de jongere generaties is dat beeld maar zwak. Van de Vall ziet de oorzaak vooral in een verandering in mentaliteit „die door Schelsky (Duitsland) als „Individualisierung” en door Lockwood en Zweig (Engeland) resp. als „privatization” en „personalization” aangeduid wordt” (blz. 145).

De motieven om tot het lidmaatschap toe te treden zijn van zeer verschillende aard. Onderscheiden worden: de motieven individueel belang (steun bij moeilijkheden met de werkgever); de motieven sociale invloeden (ouders, collega, echtgenote) en ideël-collectieve motieven (o.a. solidariteit).

Hoe staat het nu met *de participatie* der leden? Uit het slechte vergaderingsbezoek blijkt dat de participatie veel te wensen overlaat. De schrijver komt daarbij tot de conclusie dat „naarmate de urbanisering toeneemt, de participatie daalt” (blz. 181). Wanneer de verstedelijking in Nederland voortschrijdt, is er dus kans op een toenemende apathie in de vakbeweging. Als motieven tot participatie worden besproken: streven naar sociale affectie (de „need to belong”), streven naar sociaal inzicht, en streven naar eigenwaarde (o.a. door het op zich nemen van een zelfstandige taak in de vakbond).

Het laatste hoofdstuk is gewijd aan het *bedanken* der leden. Hier wor-

den motieven onderscheiden als: het lidmaatschap heeft geen nut en is te duur; onvoldoende hulp van de bond; de mentaliteit van de leiders.

Ik heb de publikatie van Van de Vall opzettelijk zo uitvoerig geresumeerd om daarmede duidelijk te doen uitkomen van hoeveel belang ik dit proefschrift acht. Het behandelt de huidige problemen der vakbeweging op bijzonder evenwichtige en deskundige wijze.

Wel vind ik het heel jammer dat de schrijver zich bij het verzamelen van zijn materiaal heeft beperkt tot de moderne vakbeweging. Want de K.A.B. en het C.N.V. hebben gezamelijk meer leden dan het N.V.V. Het moet toch wel aanleiding geven tot kritiek dat de schrijver zo grote groepen heeft genegeerd. Voor dit verwijt is te meer aanleiding omdat een enquête onder deze groepen vermoedelijk op allerlei punten anders genuanceerde antwoorden zou hebben opgeleverd. De titel van het proefschrift *De vakbeweging in de welvaartsstaat* is derhalve te weids. Het gaat met name over de *moderne* vakbeweging. Vermoedelijk is de schrijver tot zijn beperking gekomen omdat hem de sfeer van de K.A.B. en het C.N.V. wat vreemd ligt. Dit maak ik o.a. op uit hetgeen hij zegt over het ontstaan van deze vakbewegingen. Het is wel juist dat zij als reactie op de komst van de socialistische beweging zijn ontstaan. Maar bepaald onjuist is, dat de barmhartige verhouding tot de in nood verkerende medemens hierbij centraal zou hebben gestaan (blz. 53). Ook deze vakbewegingen hebben van de aanvang af het z.g.n. arbeidersvraagstuk gezien niet als een philanthropisch probleem, maar als een rechtsprobleem. De oprichting moet historisch worden verklaard uit onomkomelijke bezwaren tegen de ideologie van het Marxisme en het voeren van de klassenstrijd.

Nog op een ander punt moet ik wijzen. Van de Vall geeft een uitstekende *diagnose* van de ernstige moeilijkheden van de vakbeweging. De Nederlandse vakbonden zullen daarvan veel kunnen leren wanneer zij zich meer aanpassen aan wat de tijd thans vraagt. Maar een behandeling van de *therapie* heeft de schrijver geheel achterwege gelaten, hoewel blijkt, dat hij in de moderne vakbeweging zeer goed thuis is. Hij volstaat hier en daar slechts met het geven van een wenk, b.v. dat het individueel dienstbetoon veel meer centraal moet worden gesteld. Door een uitvoerige behandeling van de vraag wat verder in deze richting kan worden gedaan zou het proefschrift nog meer aan betekenis hebben gewonnen. Zo was hier een goede gelegenheid geweest om aan te knopen bij de reorganisatie, die de grootste vakbond in Nederland, de Algemene Nederlandsche Metaalbewerkersbond, bezig is door te voeren met het instituut der bedrijfskaderleden, om langs die weg de band tussen leiding en leden te versterken.

Wellicht vindt de schrijver als hoogleraar in New York nog de gelegenheid zijn opvattingen over de therapie te geven. Ik ben wat dat betreft vol goede verwachting. De uitdrukking van het portret van de schrijver, dat zijn publikatie vergezeld – een bij een proefschrift weinig voorkomend verschijnsel –, is zo peinzend dat men welhaast zou denken dat hij reeds met deze materie bezig is.

A. A. VAN RHijn

P. A. Verheyen, Het wervingsvraagstuk van arbeiders.
N.V. Uitgeverij Winants, Heerlen, 1963. 20 blz.

Deze brochure bevat de tekst van de openbare les, waarmede Dr. Verheyen het ambt van buitengewoon lector aan de Katholieke Economische Hogeschool te Tilburg heeft aanvaard. Besproken wordt een belangwekkend bedrijfseconomisch vraagstuk, waarvan de oplossing het bezigen van wiskundige en statistische technieken vereist. Uitgaande van afzetsschattingen wordt de bereikbare produktie voor een komende periode bepaald. De realisering van deze produktie vereist uiteraard een bepaalde mankracht. In tijden van structurele arbeidsschaarste kan zich voor een afzonderlijk bedrijf gemakkelijk de situatie voordoen dat te weinig arbeiders beschikbaar zijn. De arbeiders die op eigen initiatief tot het produktieproces toetreden zijn ontoereikend. Door werving moeten dan zoveel arbeiders worden aangetrokken als in verband met de prognose van de afzet noodzakelijk is. Er dient een wervingsmodel te worden ontworpen, waarin kosten en opbrengsten van de werving figureren. De voornaamste grootheden van statistische aard die in het model optreden zijn het ontslag, het verzuim en de produktiviteit. Daar deze stochastische variabelen niet onafhankelijk zijn is een wiskundig-statistische oplossing van het probleem onvermijdelijk.

Dr. Verheyen betoogt dat het niet realistisch is te veronderstellen dat de kosten van de arbeid variabel zijn. Het wervingsmodel steunt op het uitgangspunt dat de produktiefactor arbeid structureel schaars is. Voor deze omstandigheid worden door Verheyen verscheidene deugdelijke argumenten aangevoerd. De schrijver gaat daarbij zover geen verschil meer te onderkennen tussen het aanstellen van werknemers en het aanschaffen van reële kapitaalgoederen, voorzover het de economische analyse betreft. Als reactie op de verouderde hypothese dat er een overvloed van arbeid aanwezig is, is deze these begrijpelijk en stellig vruchtbaar. Toch is er, afgezien van een verschil in de termijnen die in ogen schouw worden genomen, een belangrijk onderscheid t.a.v. de inhoud van de begrippen economische en technische veroudering, wanneer men deze toepast op het kapitaal en de arbeid. Dit leidt o.m. tot een verschil t.a.v. het begrip „residuwaarde“. Het is waarschijnlijk gekunsteld in beide gevallen de residuwaarde te vereenzelvigen. Een wezenlijk element van de menselijke arbeid is juist de alternative aanwendbaarheid ervan. Deze eigenschap gaat niet verloren ook al is een bepaalde soort arbeid geruime tijd in een bepaalde richting vastgeklonken. Dit alles neemt niet weg dat Dr. Verheyen er o.i. zeer terecht op gewezen heeft dat men bij discussies over de optimale allocatie van de arbeid aandacht moet geven aan de kosten van werving van de arbeid.

Tenslotte wijst Dr. Verheyen erop dat het wervingsmodel opgaat in een integraal model van de bedrijfshuishouding, indien de veronderstelling van een vaste kapitaalintensiteit los wordt gelaten. Er komt dan één bedrijfsoptimum in de plaats van de partiële optima, die steeds betrekking hebben op bepaalde facetten van het bedrijfsgebeuren, welke

geïsoleerd worden bestudeerd. Het integrale model houdt rekening met de interdependenties die in feite bestaan.

Hoewel deze openbare les van Dr. Verheyen van een geheel ander karakter is dan zijn fraaie proefschrift „Economie en Techniek”, kan kennisneming van beide publicaties van harte worden aanbevolen.

A. HEERTJE

E. Lanham, Administration of Wages and Salaries. Harper & Row, New York, enz., 1963. 491 blz.

Dit is een handboek, dat (volgens het voorwoord) informatie wil geven over het loon- en salarisbeleid van de onderneming en over de „filosofie” en de beginselen, die daaraan ten grondslag liggen. Het richt zich zowel tot studenten als tot praktijkmensen.

In één boek vindt men hier zowat alles wat er bij het loon- en salarisbeleid te pas komt. Zowel een schetsje van enkele loontheorieën (zeer oppervlakkig uiteraard) als uitgewerkte voorbeelden voor het inpassen van het loon- en salarisbeleid in de organisatorische structuur van de onderneming. Voorschriften voor het opstellen van een loon- en salarisplan op langere termijn. Informatie over de doeleinden van vakverenigingen, zowel als de wettelijke regeling van de loonvorming in de Verenigde Staten. Een overzicht van de gebruikelijke systemen van werk-classificatie vindt men, evenals een overzicht van de verschillende bekende beloningsstelsels enzovoort.

De „wage administrator” moet beschikken over tact, diplomatie, technisch inzicht, hij moet verder leidersgaven hebben, geduld kunnen opbrengen, integer zijn, en moet gepaard aan onderscheidingsvermogen en analytisch vernuft bezitten, verkoopkwaliteiten hebben (!) en objectiviteit. Zulke mensen vindt men niet gemakkelijk. De schrijfster vermeldt, dat 50% van heb het Baccalaureaat heeft in economie, wiskunde en sociologie en 42% de Masters degree heeft in „Industrial Relations”, werktuigbouw, psychologie en economie.

Het lijkt aanbevelingswaardig om, wanneer men zo'n man eenmaal gevonden heeft hem dit boek ter hand te stellen. Want al geeft het boek dan niet, zoals de flap aangeeft een „penetrating analysis of one of the primary functions of management today”, het bevat toch voldoende, sterk op de Amerikaanse praktijk gebaseerde, gegevens voor het loonbeleid in de onderneming.

W. ALBEDA

Banking in Western Europe, onder red. van R. S. Sayers. Clarendon Press: Oxford University Press, London 1962. XII, 403 blz.

Boeken, die de banksystemen in een reeks van landen behandelen, zijn reeds verschillende malen gepubliceerd. Doordat, voorzover mij bekend,

geen dezer samenvattende studies meer dan één druk heeft beleefd, zijn deze publicaties na zekere tijd verouderd geraakt. Reeds uit dit oogpunt is het verschijnen van het bovengenoemde boek van belang. Wanneer een man als Sayers, die door zijn *Modern Banking* – inmiddels in Nederlandse vertaling in de Aulareeks verschenen –, zijn andere boeken en zijn grote aandeel aan het rapport van het Radcliffe Committee terecht een wereldvermaardheid geniet, de redactionele verantwoordelijkheid voor de verschillende opstellen op zich neemt en daarnaast zelf de banksystemen in enkele landen behandelt, neemt men de publicatie met nog grotere belangstelling ter hand.

Het boek behandelt de structuur en de praktijk van handelsbanken en hiermede verwante instellingen, de positie van de centrale bank en de techniek van de monetaire politiek van elf landen, nl. Frankrijk, West-Duitsland, Italië, Zwitserland, Nederland, België, Zweden, Noorwegen, Denemarken, Spanje en Portugal. Men mist hier Engeland, Finland en Oostenrijk. Dat Groot-Brittannië niet is opgenomen, is volkomen begrijpelijk, omdat het grootste deel van Sayers' *Modern Banking* zich hiermede diepgaand bezighoudt. Dat Finland en Oostenrijk niet op de lijst voorkomen is jammer. Wel heet het boek *Banking in Western Europe* en behoren Finland noch Oostenrijk aardrijkskundig tot dit gebied, doch of een geografisch criterium in dit geval doelmatig is, betwijfel ik.

De auteurs – behalve Sayers zelf, Wilson, Opie, Cerioni, Vera Lutz, Lindner, Sylvia Johnson en Clayton – hebben geen eigen bankervaring. Op twee uitzonderingen na zijn zij ook geen inwoners van de door hen beschreven landen. Het lijdt geen twijfel, dat dit bezwaren kan opleveren. Het is voor buitenstaanders een niet zo gemakkelijke taak zich in te leven in de bijzonderheden van een bepaald bankstelsel, welke moeilijkheden nog vele malen groter worden wanneer men het bankstelsel van een vreemd land moet bestuderen. Hier staat tegenover, dat juist een buitenstaander wellicht groter kans heeft het kenmerkende en het fundamentele van de bankstructuur van een bepaald land te onderkennen, dan iemand die dagelijks in dit bankwezen zijn werkkring vindt. Hieraan moet ik voorts toevoegen, dat mij uit eigen ervaring bekend is dat de auteur van het Nederlandse hoofdstuk, Prof. Wilson van de Universiteit van Hull, geen moeite gespaard heeft om door uitgebreide correspondentie en onderzoek ter plaatse zijn kennis van het bankwezen in ons land te vergroten. Bovendien is het niet de eerste keer, dat Wilson zich met de Nederlandse banken bezig houdt, getuige zijn studie *Postwar Banking in the Netherlands* in *The Banker* van november en december 1954. Dit alles heeft niet voorkomen, dat in de desbetreffende bijdrage sommige details toch niet geheel met de feiten kloppen, een punt waarop ik aanstonds terugkom.

Een bundeling van een aantal opstellen over een bepaald onderwerp moet zeker verband hebben. Ofschoon elke studie op zichzelf staat en de auteurs volgens het voorwoord vrij waren in de wijze van behandeling, heeft een gemeenschappelijke achtergrond van internationale denkbeelden betreffende monetaire problemen toch voor een zekere uniformiteit gezorgd.

Een nadeel van deze methode springt onmiddellijk naar voren. Er worden wel enige vergelijkingen getroffen tussen de bankstelsels van enkele landen, doch deze vormen toch slechts een heel klein deel van het geheel. Een samenvattend hoofdstuk zou de waarde van het boek zeker ten zeerste hebben vergroot.

De behandeling is voor het leeuwedeel descriptief. Ik zal de laatste zijn om de betekenis van het nauwkeurig beschrijven van de economische werkelijkheid te bestrijden, doch beschrijven is slechts het eerste deel van een wetenschappelijke taak. Wanneer de verklaring hier niet op volgt is het werk nog niet af. Mede door de wijze van aanpak is dit tweede deel slechts weinig vertegenwoordigd. Wat wij nu voor ons hebben is een goed stuk werk, doch nog slechts een basis van waaruit anderen een vergelijkende en verklarende studie zullen moeten gaan maken. Eerst wanneer deze tot stand zal zijn gekomen, kan men de studie als compleet beschouwen.

Het sterk beschrijvende karakter van het boek maakt het onmogelijk in deze bespreking de inhoud weer te geven. Ik moet mij beperken tot enkele opmerkingen over de bijdrage, die aan ons land is gewijd en die 37 bladzijden omvat. De studie is opgezet volgens traditionele lijnen. Eerst passeren de handelsbanken de revue en daarna de landbouwkrediet-instellingen. Hierop volgt een korte beschouwing van de geldmarkt, waarna in grote trekken de monetair-politieke instrumenten van de Nederlandsche Bank worden behandeld. Nieuwe gezichtspunten openen dit overzicht niet. Besprekung kan daarom achterwege blijven.

Zoals hierboven opgemerkt bevat de studie enkele feitelijke onjuistheden. De opmerking dat de Bank voor Nederlandsche Gemeenten slechts korte kredieten verstrekkt (blz. 202) miskent de betekenis van deze instelling als opvang- en distributieorgaan juist voor de financiering op lange termijn. Evenmin is juist, dat na de tweede wereldoorlog de eerste snelle expansie van vestigingen der banken begon en dat voornamelijk het opkopen van kleine banken de vorm is geweest waarin deze expansie zich heeft voltrokken (blz. 202). Op blz. 206 zegt Wilson, dat de schatkist-certificaten door de banken als liquiditeiten worden beschouwd. Ik twijfel dit. Het leeuwedeel der internationale financiering door ons land geschiedt, zegt Wilson, door middel van documentaire accreditieven. Het accreditief is echter in de eerste plaats een betalingsmethode, geen kredietinstrument. In de eerste jaren na 1945 werd inderdaad op grote schaal van de accreditieven gebruik gemaakt, later heeft de blanco overboeking weer zeer veel aan betekenis gewonnen. De auteur heeft de voorfinanciering, liever de verkoop op termijn van effecten, niet geheel begrepen. Het is niet zo, dat de institutionele belegger effecten koopt, deze daarna op basis van een wederinkoop aan een bank verkoopt. De bank koopt en verkoopt op termijn aan de institutionele belegger. Krediet-hypotheek zijn niet in de eerste plaats, zoals Wilson schrijft, kredieten ter financiering van onroerend goed. Bij de behandeling van de Wet Toezicht Kredietwezen kan licht een misverstand ontstaan, omdat wanneer deze wet vrij uitvoerig wordt besproken (blz. 221 e.v.) het accent valt op de voorschriften, die de Nederlandsche Bank kan geven.

De algemene opvatting van het Nederlandse bankwezen, dat overleg op de voorgrond moet staan en dwang slechts bij grote uitzondering moet worden toegepast, een opvatting die in de voorgescreven procedure van de W.T.K. erkenning heeft gevonden, wordt eerst aan het eind van de beschouwing naar voren gebracht (blz. 231). Dat bij transacties met beding van wederinkoop het tendersysteem wordt gebruikt (blz. 227) en de banken, die een te laag bod hebben uitgebracht maar van de gebruikelijke faciliteiten zoals herdiscontering en voorschotten moeten gebruik maken, strookt niet met de werkelijkheid. Tenslotte wordt m.i. te weinig aandacht geschenken aan de door de centrale bank toegepaste vormen van directe kredietrestricties. Daarom beweert Wilson ten onrechte, dat de kasreserveregeling „the hard core of credit control in the Netherlands” is.

Dit zijn onvolkomenheden, die mij echter toch niet weerhouden mijn waardering uit te spreken voor het gehele boek.

C. D. JONGMAN

The Road Towards a European Common Air Market. Civil Aviation and European Integration. Uitgeverij Keunink en Zn., Utrecht 1963. 242 blz.

Dit boek is uitgekomen als proefschrift, waarmee Mr. Verploeg de graad van doctor in de rechtsgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit van Utrecht heeft verkregen. De titel wijst aan, dat het ook in een economisch tijdschrift vermelding verdient.

Men kan dit boek toetsen op zijn gehalte aan economisch-volkenrechtelijke geschiedschrijving, op zijn juridisch-systematische beschouwingen, vooral in verband met het E.E.G.-verdrag, en op de hantering van economische begrippen. Wat het eerste betreft, in korte trekken wordt een vrijwel volledig overzicht gegeven van hetgeen aan pogingen tot samenwerking in de organisatie van de luchtvaart is ondernomen, alsmede van allerlei voorstellen, zoals die van Bonnefous, van de Kieft en Sforza, met verwijzing naar een menigte van bronnen. Het vormt een welkome aanvulling en afronding van wat Goedhuis en Wassenbergh ten dezen reeds bidden. Stellig, de echte historicus, hetzij hij de economische ontwikkeling naspeurt dan wel van meer algemene gezichtspunten uitgaat, zou gaarne de gebeurtenissen exacter in cijfers en ontwikkeling van denkbeelden zien afgewogen. Als plaatsbepaling van het punt in de tijd, waar wij ons nu bevinden, zowel technisch als economisch en politiek zou dit het zicht op de problematiek van de huidige situatie kunnen verscherpen. Eén onjuistheid zij gesigneerd: de Europese Conferentie van Ministers van Verkeer (C.E.M.T.) wordt genoemd een „descendent of the former Organisation for Communications and Transit of the League of Nations” (blz. 101). De C.E.M.T. stamt evenwel uit de O.E.E.S., zoals de schrijver overigens terecht vermeldt. De tegenwoordige centrale en regionale organen van de Verenigde Naties zetten in gewijzigd verband het werk voort, dat vroeger onder auspiciën van de Volkenbond geschiedde.

Komen wij tot de juridische systematiek en de hantering van economische begrippen, dan stuiten wij in dit boek op een probleem, dat veel wijder reikt, nl. het niet op elkaar aansluiten van het juridisch woordgebruik en het economische structurele beeld. Tussen deze beiden gaapt een kloof. Dit veroorzaakt een onbehaaglijkheid, die iemand soms kan bekruipen bij lezing van arresten van het Hof te Luxemburg. Ook in dit boek blijkt deze kloof niet overbrugd. „A common air market”: welke marktvormen staan de schrijver voor ogen, hoe denkt hij zich de verhouding van aanbod- en vraagfuncties, welke zijn nu precies de doeleinden, die moeten worden nagestreefd en slechts met behulp van het recht kunnen worden verwezenlijkt? Moeten monopolies onder toezicht worden gesteld, moeten aan de productiestructuur inhaerente verstoppingsverschijnselen worden tegengegaan, moeten met behulp van de rechtsregel productiefactoren worden ingevoerd, die anders buiten spel blijven en daardoor de concurrentie vervalsen? En, terugkerend tot de juridische probleemstelling: hoe moeten in dit verband de nationale, de supra-nationale en de internationale rechtsregel zich tot elkaar verhouden, inhoudelijk en formeel? Tevergeefs zoeken wij een nauwkeurige uiteenzetting terzake. Wel vinden wij telkens aanlopen en de veelheid van stof, die het boek levert, maakt de lectuur voor de belangstellende lezer de moeite waard, maar het bevredigt niet, het beeld blijft economisch diffus en mist daardoor ook juridisch duidelijke contouren.

Onder „the financial aspect” (p. 66) bijv. wordt iets over „kosten” en technische ontwikkeling gezegd, maar een onderscheid tussen infrastructuurkosten en ondernemingskosten, tussen infrastructuurplanning en investeringsplanning wordt niet gemaakt, terwijl over het financieringsvraagstuk in het geheel niets wordt gezegd. Maar ieder dezer onderdelen stelt zijn eigen problematiek en op dit gebied liggen juist allerlei organisatorische en institutionele, dus juridische, vragen in verband met subsidiebepalingen, concurrentieregelingen, regelingen omtrent capaciteit en frequentie der vluchten. Een aantal van deze facetten vindt men later wel weer, bijv. waar Air Union ter sprake komt, maar men krijgt daar geen systematische greep te zien. De schrijver zelf stelt, dat „unrestricted freedom is a chimera” en dat „an amelioration of the current situation cannot but be by co-ordination”. Maar hoe zit het stuk maatschappelijk gebeuren, dat luchtvaart heet, structureel-economisch in elkaar, wáár werkt het marktmechanisme, en waar en op welke gronden wordt dit gebeuren aan rechtsregels, privaatrechtelijk en institutioneel, onderworpen? Dit vereist economische en vervolgens juridische precisering.

Een enkele aantekening nog over 's schrijvers opvattingen over het E.E.G.-verdrag. Zijn mening, dat de luchtvaart niet valt onder de concurrentieregels van het verdrag, omdat krachtens art. 84 de liberalisatie van de luchtvaart slechts facultatief is opgenomen, schijnt mij betwistbaar. Er moet een scherp onderscheid worden gemaakt tussen de vrije toegang tot de markt enerzijds en de economische gevolgen van het optreden van een al dan niet geliberaliseerde luchtvaart binnen en buiten de E.E.G. anderzijds. Ook een niet-geliberaliseerde luchtvaart kan eco-

nomische situaties binnen de E.E.G. beïnvloeden, bijv. door tarieven. Een dergelijk optreden valt krachtens de interpretatieregels – bijv. het universaliteitsbeginsel van Oppenheim, die schrijver zelf aanhaalt – onder de beginselen van het Verdrag, zie art. 7 en ook art. 85 vlgg. Het vraagstuk van het al of niet geliberaliseerd zijn is dus niet bepalend voor de toepassing van art. 85.

Deze kritische opmerkingen sluiten overigens niet mijn waardering uit voor het werk, dat Mr. Verploeg heeft verzet, het overzicht, dat hij biedt, en andere dan traditionele opvattingen, die hij invoert. Het manco dat ik signaleer, is symptoom van de dikwijls nog ontbrekende verbinding tussen de juridische en de economische begripssystematiek.

K. VONK

R. Slot, Beschouwingen over enige aspecten van de reservevorming in de open naamloze vennootschap. H. E. Stenfert Kroese N.V., Leiden, 1963. 32 blz.

De aandeelhoudersvergadering van een vennootschap heeft bepaalde juridische zeggenschap over de bestemming van de winst, t.w. van het batig saldo dat de winst- en verliesrekening aanwijst. Ook anderen, zoals tantièmisten en houders van oprichtersbewijzen, kunnen bepaalde aanspraken op het bedoelde nettowinstcijfer baseren. Het bestuur van de vennootschap heeft echter een ruime mate van vrijheid bij de opstelling van de winst- en verliesrekening. Het kan allerlei inhoudingen opvoeren, waardoor het resterende cijfer van de nettowinst gedrukt wordt.

Hier ligt latente conflictstof tussen bestuur enerzijds en aandeelhoudersvergadering of andere winstgerechtigden anderzijds. Men kan de competentie van het bestuur betwisten om bepaalde bedragen van de nettowinst af te trekken en stellen dat de nettowinst hoger is. Dan heeft de aandeelhoudersvergadering eventueel nog te beslissen of van de uit de winst- en verliesrekening blijkende nettowinst nog bepaalde bedragen zullen worden toegevoegd aan reserves.

Dat Slot deze netelige materie gekozen heeft als onderwerp voor zijn intreerde als eerste hoogleraar voor de bedrijfseconomie aan de rechtsgeleerde faculteit te Utrecht, moeten wij als een bewijs zien dat hij de weg wil wijzen naar antwoorden, die de jurist later in de praktijk zal moeten geven.

De mogelijke conflictstof zal vooral liggen in inhoudingen op de winst- en verliesrekening, vòòrdat die op een bepaald nettowinstcijfer uitmondt. Die bedragen kan men voorzieningen, oneigenlijke of eigenlijke reserveeringen noemen; maar dat hangt er nu juist vanaf door welke bedrijfs-economische bril men dat beziet. Diverse winstbepalingstheorieën zijn op zichzelf respectabel, zowel de nog altijd zeer wijdverbreide nominalistische welke elke aanwas van eigen vermogen als winst beschouwt, als die welke pas van winst gaan spreken nadat eerst uit de inkomsten zoveel is ingehouden als nodig wordt geacht voor handhaving van de continuïteit van de winstbron. Er is in deze opzichten ruimte voor allerlei opvattingen. Slot denkt hier terecht ruim over.

Dit wil echter niet zeggen, dat het bestuur nu maar de vrije hand in dit opzicht heeft en elke bedrijfseconomische methode mag toepassen welke het bestuur zint. Het bestuur moet zonodig kunnen verdedigen, dat de toegepaste inhoudingen in overeenstemming zijn met een bedrijfseconomische methodiek, welke relevant is voor de situatie, waarmede de onderneming zich in de realiteit geconfronteerd ziet. „De vraag van de redelijkheid en billijkheid van de winstbepaling tegenover de winstgerechtigden wordt aldus herleid tot de vraag, of de feitelijke situatie der onderneming dezelfde is als die, welke de bij de winstvaststelling door de nv. gevolgde bedrijfseconomische theorie tot uitgangspunt heeft gediend. Daarnaast kan uiteraard de vraag rijzen, of bij de vaststelling der inhoudingen die – op grond van deze theorie – als zodanig gemotiveerd zijn, en ook of wat de omgang ervan betreft, de redelijkheid betracht is.”

Onder bepaalde omstandigheden acht Slot het ook verantwoord inhoudingen voor expansie onder de bedoelde inhoudingen te laten vallen, maar dan moeten twee omstandigheden zich voordoen. Die expansie moet zo nodig zijn voor de continuïteitshandhaving van de onderneming, dat zij een onontkoombare zaak is; bovendien moet dan ook nog aan het vereiste worden voldaan dat die in het concrete geval noodzakelijkerwijs met eigen middelen zou moeten worden gefinancierd. Hetzelfde geldt voor inhoudingen voor moderniseringsinvesteringen. Als ik hieraan een interpretatie mag toevoegen, meen ik hieruit te moeten lezen dat het er sterk van afhangt of het voor de betrokken onderneming actueel reëel mogelijk zou zijn de voor dezelfde uitgaven benodigde middelen van buiten aan te trekken.

Door de hierboven aangehaalde woorden van Slot is in grote lijnen wel aangegeven welke normen men moet aanleggen om te bepalen tot hoever de competentie van het bestuur tot allerlei inhoudingen ten laste van de winst gaat. Eén bepaalde voorziening, nl. inhouding met het oog op toekomstige eventualiteiten – zoals b.v. een zgn. conjunctuurreserve – valt echter te ver buiten bedrijfseconomische theorieën om enigszins objectief te kunnen worden berekend of bepaald. Om het bestuur op dat punt geen al te grote bevoegdheid te geven, zou Slot er wel iets voor gevoelen inhoudingen voor dat doel statutair enigszins te limiteren. Dit laat de aandeelhoudersvergadering uiteraard vrij in het kader van de door haar goed te keuren winstbestemming bedragen aan reserves toe te voegen, maar dat is een andere zaak.

Winst is het overschot nadat het bedrijf zichzelf gehandhaafd heeft. In welke zin men die „handhaving” moet opvatten, nominaal of substantieel, qua vermogens positie, inkomensbronnen, marktaandeel zal naar gelang van feitelijke omstandigheden voor verschillende ondernemingen ver uit elkander kunnen liggen, en kan met verloop van tijd voor éénzelfde onderneming veranderen. Slot zet dit helder uiteen, en zegt uitdrukkelijk: „Er is nu eenmaal geen algemeen geldige inhoud van het bedrijfsbeleid met betrekking tot de continuïteitshandhaving te geven.” Hieruit vloeit natuurlijk voort dat hij een schablonisering van de winsten en verliesrekening irreël zou vinden, te meer waar de cijfers in die rekening ten dele beïnvloed worden door een balans welke qua waarderings-

methoden etc. wellicht stamt uit een tijd dat de actuele problematiek voor de onderneming geheel anders lag dan thans het geval is. Ik zou daaraan wel mogen toevoegen dat de boekhoudkundige methoden bijna altijd achter de feitelijke actuele problematiek aanhinken.

Het kan geen verwondering wekken, dat Slot als realist en mede op grond van de beperkte geldigheid van boekhoudkundige cijfers binnen zekere grenzen de vorming van wat men stille of geheime reserves wil noemen, toelaatbaar en zelfs maatschappelijk nuttig acht. Dit onderwerp komt als logisch uitvloeisel van zijn voormalde uitzetting ook ter sprake, maar vermoedelijk is dat nog te beknopt geformuleerd om tegenstanders te overtuigen.

Deze rede geeft een heldere samenvatting van de principiële problematiek en van de waaier van principiële mogelijkheden op het onderwerpelijke gebied. De conclusie, dat het niet aangaat maar een willekeurig bedrijfseconomisch systeem te kiezen, maar dat dit bepaald moet worden door de concrete situatie waarmede de onderneming actueel geconfronteerd wordt, verdient te worden onderschreven. Misschien zouden wij nog wel iets verder kunnen gaan door dit als volgt te concretiseren: welk bedrijfseconomisch stelsel op zeker ogenblik voor een onderneming relevant is, hangt af van *welke gevaren* voor de naaste toekomst haar voortbestaan het meest bedreigen.

Met onderwerpen als door Slot thans zijn aangeroerd – winstbepaling, al dan niet geheime reserveringen, aan aandeelhouders opgelegde openlijke reserveringen, balanswaarheid – zijn wij terecht in de problematiek van de externe betrekkingen van de onderneming met aandeelhouders, de publieke verantwoording van het ondernemingsbeheer etc. Op dit terrein ligt hem nog genoeg werk voor een levenstaak te wachten. De rechtsgeleerde faculteit in Utrecht mag deze nieuwe hoogleraar als een belangrijke versterking beschouwen.

F. W. C. BLOM

Die Konsum- und Investitionsfunktion. Untersuchung für die Bundesrepublik Deutschland. Samengesteld onder leiding van *W. Krelle*. Westdeutscher Verlag, Keulen en Opladen, 1962. 419 blz.

Dit in getypte tekst uitgegeven werk bestaat uit drie delen.

Het eerste gedeelte is verzorgd door Ismar en omvat circa 50 bladzijden. Het is een uiteenzetting van de regressieanalyse met de daarbij nodige voorwaarden van het materiaal, de toetsing van correlatiecoëfficiënten en de betrouwbaarheids intervallen van de regressiecoëfficiënten. Voorts een korte beschrijving van de bunch-map methode van Frisch, van auto-regressieve transformatie, alsmede van de invloed van het weglaten of vervangen van een variabele, en de invloed van trenduitschakeling. Tenslotte een beschrijving van de schatting van de parameters in een vergelijkingenstelsel. Het is mij niet duidelijk waarom dit deel – mede gezien de titel van het werk – niet als bijlage is verwerkt.

Het tweede gedeelte, getiteld „Die Investitionsfunktion”, is verzorgd door G. Lange. Enquête en regressieanalyse worden als mogelijkheden van onderzoek genoemd (het onderhavige onderzoek is uitgevoerd op basis van regressieanalyses).

Het tweede hoofdstuk van dit deel handelt over de investeringsfunctie in de dogmengeschiedenis, waarbij de autonome investeringen, de invloed van de rente (investeringswil, investeringsmogelijkheid), het acceleratieprincipe, de winstgevendheid van de investeringen en andere variabelen (liquiditeit en kapitaalvoorraad) aan de orde worden gesteld.

Het derde hoofdstuk geeft een handig overzicht van tot nu toe uitgevoerde studies betreffende investeringen, waarin de aard van de afhankelijk en van de verklarende variabelen is opgenomen, het aantal waarnemingen, de significantie, het land waarop het onderzoek betrekking heeft, de periode en de schattingsmethode.

Na een hoofdstuk over het statistische materiaal volgt de beschrijving en de resultaten van het eigenlijke onderzoek. Gebruik is daarbij gemaakt van gegevens over de periode 1950 t/m 1958 betreffende de industrie.

Voor de totale industrie wordt een niet-significante invloed van de rente op de investeringen gevonden; alleen voor een bedrijfstak met investeringen op lange termijn (mijnbouw) is de invloed van de rente op de investeringen wel significant. Dit resultaat stemt dus overeen met andere onderzoeken.

Berekening van een accelerator leidt tot een waarde hiervoor van rond 0,5 of minder. Dit is, zoals de schrijver zegt niet in overeenstemming met de uitspraak van Hicks, dat de accelerator groter of gelijk aan 1 moet zijn. Op blz. 148-149 gaat de schrijver toe over de accelerator te meten door uit te gaan van een constante groei in de produktie (het gemiddelde over de beschouwde periode). Dit acht ik minder juist, daar hierdoor een zekere nivellering wordt bewerkstelligd; het is in elk geval een tekortkoming dat niet is nagegaan wat de mogelijke invloed van de veronderstelling van een constante groei betekent voor het onderlinge verband.

Bij de verschillende regressievergelijkingen voor de investeringen valt het op dat in het bijzonder het jaar 1951 uit de toon valt en in geringe mate ook 1952. Aangenomen mag worden dat hier de invloed van de oorlog in Korea werkzaam is, hetgeen zich uit in een relatief geringe investering, omdat slechts een tijdelijke toeneming van de vraag wordt verwacht.

De tijdelijke vergrote produktie met de daarbij behorende tijdelijk vergrote winst behoeft niet te leiden tot een daarmee evenredige investering, wanneer nog voldoende overcapaciteit beschikbaar is of tijdelijk gebruik gemaakt kan worden van een reserve aan arbeidskrachten. Dit laatste zal zeker het geval geweest zijn in West-Duitsland in de jaren 1951 en 1952. De gevonden verbanden zullen nagenoeg alle verbeteren, wanneer met de genoemde invloed rekening wordt gehouden. Dan zal voorts de invloed van wat de schrijver conjunctuur noemt voor een groot deel verdwijnen. Bij de reeds betrekkelijk korte tijdreeks was het uiteraard voor de schrijver bezwaarlijk met nog minder gegevens te werken; dit is wellicht de

belangrijkste reden geweest waarom de gegevens van de jaren 1951 en 1952 toch zijn opgenomen.

De invloed van winst en afschrijvingen op de investeringen wordt voor alle takken van industrie, met uitzondering van die van de consumptiegoederen, aangetoond. De winst van het lopende jaar is belangrijker dan de winst over het voorafgaande jaar. Bij verkleining van de periode van een jaar tot een halfjaar of een kwartaal blijkt de invloed van de winst in de voorafgaande periode groter te zijn dan de winst van de lopende periode.

Voor de investeringen in de consumptiegoederen- en de voedings-en genotmiddelenindustrie is de waarde der produktie een belangrijke variabele, d.w.z. de investeringen worden door de vraag in hetzelfde jaar bepaald.

Het derde gedeelte, getiteld „Die Konsumfunktion”, van H. von Schweinitz, begint met een uitvoerig overzicht, waaronder diverse tabellen, van de geschiedenis betreffende de consumptiefunctie sedert Keynes. De verschillende variabelen, welke een rol spelen bij de consumptiefunctie, worden ten tonele gevoerd. Een variabele welke we daarin missen is die betreffende de toekomstverwachting van de consumenten; ik wil daarbij niet verhelen dat het uiteraard zeer moeilijk is daarvoor een bevredigende tijdsreeks op te stellen. In het algemeen zal een variabele omtrent verwachtingen gemakkelijker bij doorsnee-analyses (cross-section) kunnen worden verkregen dan bij tijdsreeks-analyses. De schr. beperkt zich tot tijdsreeksanalyse.

Het tweede hoofdstuk geeft een verantwoording van de gebruikte tijdsreeksen.

In hoofdstuk drie worden een groot aantal enkelvoudige en meer-voudige verbanden tussen consumptie en de beschikbare variabelen berekend en getoetst. De enkelvoudige verbanden tussen totale consumptie en bruto-nationaal-produkt en tussen gezinsconsumptie en beschikbaar inkomen geven correlatiecoëfficiënten, die nogenoeg bij 1 liggen. De verfijningen die de schr. op grond van economische overwegingen toepast leiden veelal tot een geringere aanpassing of een on-aanzienlijke verbetering van de aanpassing bij de reeksen, als ook bij de later ter beschikking gekomen waarnemingen. Dat de schr. zich niet uitsluitend door praktische overwegingen heeft laten leiden, maar het materiaal zo ver mogelijk heeft uitgeput en vergelijking heeft gemaakt met vooroorlogse gegevens, is een aanbveling voor het werk. Het inzicht wordt daardoor in belangrijke mate verdipt.

Enige belangrijke conclusies waartoe de schr. komt zijn: De marginale consumptiequote ligt voor niet gedefleerde gegevens tussen 0,65 en 0,85, en voor (met prijzen en/of bevolking) gedefleerde gegevens bij ongeveer 0,85.

De invloed van consumptiegewoonten in een voorafgaande periode is afhankelijk van de conjuncturele situatie.

Er is geen ideale vorm voor de consumptiefunctie in die zin dat deze te allen tijde en in elke conjuncturele situatie goed voldoet.

Een enkelvoudige correlatie tussen consumptie en consumptie of in-

komen in een voorafgaande periode heeft zin wanneer de perioden niet langer zijn dan een kwartaal.

Het derde gedeelte wordt evenals het voorgaande afgesloten met een uitgebreide literatuurlijst.

Het geheel is de neerslag van uitvoerige studies op de desbetreffende terreinen. Het boek is in offset uitgevoerd, waardoor het formaat (A4) wel wat onhandig is geworden. De leesbaarheid van het werk is er evenwel niet door beïnvloed, voorts heb ik geen storende fouten ontdekt. Het drukprocédé zal voorts wel een van de belangrijkste oorzaken zijn dat het werk 76.— DM kost, hetgeen velen en in het bijzonder studenten jammer genoeg zal verhinderen dit werk aan te schaffen.

W. HORN

F. W. C. Blom, Systeem in investeren. N. Samsom N.V., 1963. XII, Alphen aan de Rijn, 219 blz.

In „Systeem in investeren” wil Dr. Blom een overzicht geven van de bij rationele investeringsbeoordeling te hanteren hulpmiddelen. Ik meen, dat hij daarin wel is geslaagd.

Uitdrukkelijk richt de auteur zich op de behoeften van het bedrijfsleven. De behandeling van het onderwerp is geheel gebaseerd op de vragen, die zich in de praktijk van de investeringsselectie voordoen. Theoretische beschouwingen komen slechts terloops aan de orde. Dit neemt niet weg, dat dit werk ook voor wetenschapsbeoefnaren interessante lectuur kan zijn; tenslotte moeten zij de methoden, die in de praktijk toegepast zullen worden, ontwikkelen en vanuit theoretisch gezichtspunt toetsen. Kennis van wat in feite gewenst wordt, is daartoe onontbeerlijk.

Het boek bevat meer dan een overzicht van selectiecriteria. Daarnaast worden vraagstukken besproken als: het verzamelen van gegevens (bijvoorbeeld inzake levensduur en afschrijving), de invloed van belastingen, delegatie van investeringsbeslissingen, bepaling van de juiste calculatierente, e.d. Bijzonder interessant is de in het laatste hoofdstuk opgenomen lijst van in de praktijk veelvuldig gemaakte fouten. Vele bij het investeringsbeleid betrokkenen zullen zich daarin in meerdere of mindere mate herkennen.

De schrijver baseert zich vrijwel geheel op de Amerikaanse literatuur (bv. Joel Dean en George Terborgh), hetgeen gezien zijn praktische instelling begrijpelijk is. De bekende door het Machinery and Allied Products Institute (MAPI) uitgewerkte methode wordt door hem hoog aangeslagen. Met behulp daarvan kunnen verreweg de meeste investeringsprojecten zeer goed worden beoordeeld. Terecht wijst hij dringendheid, terugverdientijd en allerlei vage rendementsbegrippen af. Investeringen zijn te belangrijk om beoordeeld te worden volgens zulke primitieve maatstaven, die tot vrijwel elke uitkomst kunnen leiden en alleen al op grond daarvan nauwelijks bruikbaar zijn.

Verre superieur is de interne rentevoet. Dit is de disconteringsvoet,

die de contante waarde van een toekomstige stroom opbrengsten gelijk maakt aan het te investeren bedrag en die tevens de mogelijke beloningsvoet aangeeft van het gedurende de levensduur in een object vastgelegde vermogen.

Een variant wordt gevormd door de methode van de „present capital value.” In deze methode worden de toekomstige opbrengsten tot contante waarden teruggebracht met behulp van een disconteringsvoet, die gelijk is aan de werkelijk voor vermogen te betalen prijs. Projecten, die een hogere interne rentevoet hebben dan deze disconteringsvoet, tonen bij de laatstgenoemde methode een overschat aan contante waarde. Zolang de juiste disconteringsvoet of calculatierente wordt gebruikt (Blom behandelt uitvoerig de bepaling ervan) leiden beide criteria tot onderling consistentie beslissingen.

Het boek overziende, zou ik twee critische opmerkingen willen maken. De eerste is, dat het probleem van de onzekerheid van toekomstige opbrengsten en kosten (er is een hele waaier van mogelijkheden, vgl. blz. 146) met bijbehorende waarschijnlijkheden ietwat summier is behandeld. Gezien de vele cijfervoorbeelden bij andere onderwerpen, zou een uitgewerkt voorbeeld ook hier verhelderend hebben kunnen werken.

In de tweede plaats is de literatuurlijst eenzijdig Amerikaans en mede daardoor beperkt in omvang. Waar de schrijver – gezien het voorwoord – ook in wetenschappelijke kringen belangstelling wil wekken, zou vermelding van Europese literatuur (bv. Massé, Boiteux en Schneider) niet overbodig zijn geweest.

In beide leemten zal bij een volgende druk gemakkelijk kunnen worden voorzien. Ook in zijn huidige vorm echter moet het boek zeker geslaagd worden genoemd.

J. W. H. GEERLINGS

D. A. Revzan, Wholesaling in Marketing Organization.
John Wiley & Sons Inc., New York-Londen, 1961. XV,
656 blz.

De auteur van dit boek, leerling van de bekende Amerikaanse docent in marketing E. A. Duddy, aan wie hij dit werk opdraagt, heeft na zijn studie op verschillende plaatsen in de praktijk met de behandelde vraagstukken kennis gemaakt, alvorens hij na een lectoraat hoogleraar in „business administration” aan de School of Business Administration van de Universiteit van Californië te Berkeley, California, werd. Revzan is ook hier te lande bekend door zijn publikaties op het terrein van de distribuerende handel.

Zijn boek is weer het typisch Amerikaanse mengsel van het leerboek der universiteit op dit terrein: enerzijds theoretische beschouwingen, mede sterk gebaseerd op statistische gegevens doch met ternauwernood enige economische analyse, anderzijds met grote aandacht voor wat wij hier zouden noemen een techniekenleer; zo wordt bv. een aantal bladzijden gevuld met beschouwingen over pakhuizen, over oprichting en

overneming van zaken, over de technieken van verkoop en inkoop. Het gevolg van deze combinatie is, dat er in dit handboek belangrijke verschillen in niveau kunnen worden waargenomen. Het is m.i. belangrijk beter dan de publikatie van Th. N. Beckman, A. H. Engle en R. D. Buzzell, Wholesaling (3e druk, 1959); beter enerzijds, omdat het van een betere conceptie uitgaat, anderzijds omdat het op een hoger niveau staat.

Winst in deze studie is reeds de logisch doorgedachte conceptie van het distributiekanaal en de daarin bestaande alternatieven. Uit deze conceptie spruit voort de gedachte van de distributiekanalen als een trechter, waarin een aantal kleppen (bedrijfstakken op het gebied van het groothandelen) de doorstroming regelen.

Toch heeft Revzan geen principiële wijziging gebracht in de Amerikaanse gewoonte het begrip groothandel te koppelen aan de handelingen en niet aan een zelfstandige, dus gedifferentieerde handel. De sector van de groothandel omvat bij hem behalve de zelfstandige groothandel, inclusief de grossierderij, ook de agenten, veilinghouwers, brokers, de inkoop- en verkoopfilialen van bewerkingsproducenten en de coöperaties op het gebied van de handel, inclusief de detailhandel. Hij geeft dus, wat hij zelf noemt, een institutionele benadering, waardoor een scherpe analyse van de gedifferentieerde groothandel naast andere differentiaties op dit terrein, zoals de dienstverlenende bedrijven, welhaast onvermijdelijk moet ontbreken, resp. vaak weinig uit de grondverf komt. Dit wordt mede veroorzaakt doordat hij de oplossing van bepaalde verschijnselen vaak zoekt in technische criteria, hoewel hij anderzijds toch wel degelijk oog heeft voor de functionele aspecten. In zijn analyse van het beleid en de toetsing komt dit bv. duidelijk tot uiting; in de administratieve organisatie spelen hier voor de verslaglegging de distributiekanaLEN en de afnemerscategorieën een belangrijke rol en dit is een te vaak verwaarloosd aspect, dat inderdaad meer aandacht verdient.

Tegenover betrekkelijk oppervlakkige beschouwingen, zoals die over voorraadpolitiek (blz. 309/319) en technische markten (blz. 227/235) staan ook weer leerzame analyses zoals die over de omstandigheden onder welke de bewerkingsproducent rechtstreeks zijn afzet aan de gebruikers verzorgt en over die, waarin gebruik wordt gemaakt van de handel en bepaalde dienstverleningen (blz. 131/133). Het feit dat de gedifferentieerde groothandel niet uitgangspunt van de analyse is, dwingt de auteur meer dan eens tot generaliserende beschouwingen, welke dan uitmonden in moeilijk houdbare conclusies.

Ondanks deze bezwaren meen ik dat dit werk het beste boek op dit terrein in de Amerikaanse literatuur is en het bevat een rijkdom van materiaal maar bovendien tal van goede aanknopingspunten voor een economische analyse. Het toont bovendien aan, dat de Amerikaanse literatuur op dit gebied aan diepte wint, hetgeen overigens ook in de tijdschriftliteratuur herhaaldelijk tot uiting komt.

J. F. HACCOÙ

K. J. Gantzel, Wesen und Begriff der mittelständischen Unternehmung. Westdeutscher Verlag, Keulen-Opladen 1962. 341 blz.

Laat ik beginnen met de statistici en allen die moeilijkheden ervaren met de afbakening van het middenstandsterrein, de illusie te ontnemen, dat met het verschijnen van dit werk hun problemen zijn opgelost. Weliswaar maakt Gantzel er aanspraak op de meest omvangrijke definitie te hebben samengesteld, welke ooit van de middenstandsonderneming of de middenstand is gegeven, maar onmiddellijk voegt hij hieraan toe, dat zijn geesteskind niet of nauwelijks bruikbaar is, noch voor empirische onderzoeken, noch voor bedrijfs- of sociaalpolitieke doeleinden.

Zijn middenstandsbegrip is zuiver kwalitatief en is samengesteld uit een 6-tal „Grundmerkmale”, 12 „Folgemerkmale” en 18 „ergänzende Häufigkeitsmerkmale”. Aangezien de middenstandsonderneming zich niet eenvoudig in het midden bevindt tussen twee extremen en bovendien niet als een onderneming van gemiddelde grootte kan worden aangemerkt, laat middenstand zich alleen maar begrijpen als een bepaalde toestand. Of er adekwate afbakeningsnormen gevonden kunnen worden blijft een open vraag en zelfs zij die bij atoomcentrales, hoogovens en luchtvaartmaatschappijen geneigd zijn niet direct aan middenstands-ondernemingen te denken komen bedrogen uit, want de auteur verzekert ons, dat het middenstandsbegrip geen enkele beperking kent naar gelang welke bedrijfstak ook.

Aldus in korte trekken de resultaten van deze dissertatie.

Intussen mag niet min worden gedacht over het werk, dat door Gantzel is verzet.

Onder raadpleging van meer dan 600 boeken en geschriften – van Plato en Aristoteles tot Neckermann-Versand-K.G. toe – heeft hij alle wetenswaardigheden over het middenstandsbegrip bijeen gebracht. Uitspraken als „der Mittelstand ist ein Sammelbecken ungleicher Gruppierungen” en „was man nicht definieren kann, dass spricht als Mittelstand man an” hebben hem niet van de wijs kunnen brengen en met grote nauwgezetheid heeft hij meer dan 200 middenstandsdefinities geanalyseerd. Hij heeft zich hierbij gerealiseerd, dat het begrip middenstand, stammende uit een tijd met geheel andere maatschappelijke verhoudingen, vele malen van inhoud moet zijn gewijzigd. Waren de antipoden waartussen de middenstand oorspronkelijk was geplaatst de aristocratie en de laagste klasse, later kwamen hiervoor in de plaats de kapitalisten en proletariërs.

Verder is hem gebleken, dat wat de systematiek van de begripsom-schrijvingen betreft er onderscheid kan worden gemaakt tussen:

negatieve definities in de vorm van het construeren van een restgroep dan wel door middel van een opsomming van bedrijfstakken;

positieve definities in ruime zin, waarmede bedoeld worden al die begripsomschrijvingen die overwegend positieve elementen naar voren brengen en zich baseren op de zgn. zelfstandige (oude) en onzelfstandige (nieuwe) middenstand als een totaliteit;

positieve definities in engere zin, die zich beperken tot de zelfstandige middenstand, en

gelegenheidsdefinities, welke voor een bepaald – meestal practisch – doel worden opgesteld.

Tenslotte blijkt, dat de zucht tot het definiëren van de middenstand nog allerminst tanende is. Van de meer dan 100 in de twintigste eeuw geproduceerde negatieve- en positieve begripsomschrijvingen vallen er altijd nog 27 in de periode 1950–1960.

Of met deze bijdrage het laatste woord gesproken is wagen wij te bewijfelen. Maar wel is zeker, dat nieuwe candidaten in het boek van Gantzel een rijke bron zullen vinden van documentatie op dit terrein, die veel graaf- en spitwerk overbodig zal maken.

A. W. LUIJCKX

J. Martindell, The Appraisal of Management – For Executives and Investors. Harper and Brothers, New York 1962. XVIII, 204 blz.

Uitgangspunt van bovengenoemd werk, geschreven door de voorzitter van de Raad van Bestuur van de American Management Association, is, dat zowel de belegger als de hogere functionaris in de onderneming op de hoogte moet zijn van de beginselen van goede leiding. De eerste heeft deze kennis nodig om op juiste wijze tot zijn beleggingsbeslissingen te komen, de tweede omdat hij zelf moet leiden.

Het boek richt zich dus tot twee zeer uiteenlopende groepen van lezers. Dit is bepaald een zwakheid want de vragen die deze beide groepen zullen stellen, zijn verschillend. De belegger heeft geen toegang tot de gegevens die de staffunctionaris in zijn eigen onderneming rijkelijk beschikbaar heeft en in de tweede plaats zijn de problemen die de staffunctionaris op het gebied van leiding geven heeft veel specifieker van aard dan de meer algemene indruk van de kwaliteit van de leiding waarin de belegger is geïnteresseerd.

Als gevolg hiervan voldoet het boek niet geheel. Het is geen boek over beleggingsvraagstukken; reeds in de inleiding wordt gesteld, dat over „investment” in het boek weinig te vinden zal zijn, noch wat betreft de analyse van individuele waardepapieren noch inzake het samenstellen van portefeuilles. Dit wordt gerechtvaardigd door de stelling, dat „... the assurance of a superior management is almost the entire story of a long term true investment program, with which this book is in part concerned”. Elders wordt het vraagstuk dat de belegger moet oplossen geformuleerd als volgt: „to pick today those ten companies, that he (de belegger) believes will be the best managed ten years hence”. Voorwaar geen eenvoudige taak maar de schrijver maakt het de belegger gemakkelijk door alvast te stellen, dat American Telegraph & Telephone, Minnesota Mining en Procter & Gamble hierbij horen. Om als handleiding voor de staffunctionaris te kunnen dienen is het boek veel te beknopt en allgemeen.

Om tot een beslissing te komen inzake de kwaliteit van de leiding wordt het gebruik aanbevolen van een „management audit”, waarin tien categorieën worden opgesomd waarin de leiding kan falen of excelleren. Ieder van deze gebieden, te weten economic function, corporate structure, health of earnings, service to stockowners, research and development, directorate analysis, fiscal policies, production efficiency, sales vigor en executive evaluation, heeft een zeker cijfer gekregen en het totaal aantal punten dat de leiding van een onderneming kan verzamelen is 10 000. „Minimum rating for excellence” is 7 500. De gegevens om tot de genoemde audit te komen verkrijgt de a.s. belegger door het doen invullen van een vragenlijst met 301 vragen, waaraan nog moeten worden toegevoegd gesprekken met de leiding, informaties van buiten en studie van verleden, heden en toekomst van de onderneming.

Er bestaat geen twijfel over dat op deze wijze de a.s. belegger een grondige kennis verwerft van de betrokken onderneming, maar de vraag rijst of degene die een bepaald bedrag te beleggen heeft inderdaad in staat zal zijn deze kennis te vergaren. Het boek vermeldt overigens de 301 vragen zelf niet. Wellicht is het de bedoeling dat de lezer deze zelf formuleert na bestudering van het boek. De methode moge nu dienstig zijn voor beleggingstrusts of banken met een omvangrijke beleggingsafdeling, de doorsnee belegger zal zich echter moeten behelpen.

De nadere uitwerking van de tien categorieën welke het boek geeft stelt ietwat teleur, veelal komt het niet uit boven algemeenheden. Soms daalt het af tot trivialiteiten, zoals de stelling, dat board meetings niet langer mogen duren dan twee uur. Zouden zij langer duren dan betekent dit of onenigheid of een te grote belangstelling voor details; duren zij te kort dan is geen sprake van een grondig bestuderen van de voorstellen.

Een voorbeeld van de toepassing van de management audit wordt gegeven voor een onderneming, de Sprague Electric. De onderneming verwierf 8 425 punten. De aandelen van de onderneming worden vervolgens geanalyseerd met behulp van wat genoemd wordt de Martindell Theory. Op grond van de jaarcijfers wordt een aantal kengetallen berekend alsmede een schatting gegeven van de omzetten tot het jaar 2 000.

Het boek kan wellicht het best gekarakteriseerd worden als een nuttige compilatie van allerlei behartigenswaardige opmerkingen en ervaringen inzake bedrijfsbeleid en financiering, welke worden geïllustreerd met details uit bepaalde ondernemingen. Het boek geeft echter geen nadere analyse van de vele punten die worden vermeld als behorende tot het op juiste wijze leiden van een onderneming.

Aan het einde van het boek vindt de lezer een lijst omvattende „those excellently managed companies to which the investment theory detailed in the preceding chapters is particularly applicable”. De lijst bevat 73 namen van ondernemingen waarvan slechts acht niet de V.S. als hoofdvestiging hebben. Van deze acht zijn er nog drie gevestigd in Canada en de rest van de wereld moet het dus met vijf stellen; twee Engelse, een Italiaanse, een Duitse en een Nederlandse, de Philips Gloeilampenfabrieken.

R. Berth, Wähler- und Verbraucherbeeinflussung. Empirische Grundlagen und theoretische Ansätze; 14 Vorlesungen über systematische Sozialstrategie. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1963. XI, 416 blz.

De „sociale strategie“ omvat volgens de schrijver van dit werk, al het streven, in beperkte en in ruime zin, van mensen naar het invloed oefenen op het nemen van beslissingen van economische of van politieke aard door grote groepen andere mensen. Het treft de lezer echter, dat de sociale strategie op politiek gebied slechts hier en daar terloops aan de orde komt. De schrijver zegt wel, dat de economische en politieke sociale strategie in wezen op dezelfde procedure berust, maar de recensent had toch gaarne wat adstructie daarvan gelezen.

Het boek bevat 14 voordrachten, geleidelijk naar het centrale punt voerend, maar toch met wat breedvoeriger aanloopjes op tal van punten dan men in een strak studieboek vindt. De kern van het geschrift is voordracht nr. 13, getiteld „Das sozialstrategische Gesamtmodell“, dat een soort kringloop-procedure weergeeft. In de eerste fase moet de sociale strateeg zich een beeld vormen van de groep, die hij tot bepaalde beslissingen wil brengen. Daartoe vraagt hij zich af wàt hij daartoe van die groep moet weten, welke factoren hij zal onderzoeken en op welke gerichte detailvragen hij de antwoorden moet weten als grondslagen voor een goede actie. In de tweede fase komt dan het onderzoek. Naar gelang van de omstandigheden en van de vraagstelling kan de onderzoeker een vrij dure enquête bij een betrekkelijk groot aantal mensen instellen, dan wel een kleiner aantal mensen kwalitatief ondervragen, hetgeen minder kost. Langs de weg van het dieptepsychologisch onderzoek tracht de onderzoeker te weten te komen welk beeld (image) een aantal mensen in hun voor- en onderbewustzijn van een artikel heeft op bepaalde voor hun handelingen beslissende punten. Verder is er nog de methode van de intensieve exploratie bij weer een kleiner aantal mensen met weer lagere kosten. De keuze van de vraagstelling en van de methode van onderzoek zijn van essentieel belang. De derde fase omvat de opstelling van het actie-plan, dat is gericht op het opbouwen, versterken of veranderen van het image van een artikel in de geesten van de desbetreffende groep mensen. De vierde fase is de uitwerking van dat plan, bijv. het opstellen van een advertentie, die het image van het artikel zodanig beïnvloedt, dat het gaat appelleren aan de menselijke basisstrevingen of oerdriften in het onderbewustzijn, d.w.z. dat het nieuwe image de bevrediging van een of meer van die driften „belooft“, die dan de mensen tot de beslissingen brengen, die de sociale strateeg wenst. De lezer zal nu wel aan de verborgen verleiders denken, die Vance Packard heeft beschreven. Dr. Berth noemt diens uiteenzettingen eenzijdig en overdreven; een dergelijk oordeel hoort men meermalen van wetenschapsbeoefenaars over journalistiek getint werk.

Dr. Berth zegt bondig: Werben heisst, Images beeinflussen. Eenvoudig is dat niet, want de sociale strateeg moet rekening houden met drie bewustzijnsniveaus bij de mens, waarop hij naar gelang van het oorspron-

kelijke image van een artikel nu eens gelijktijdig en parallel moet inwerken, dan weer onbewuste vooroordelen moet wegnemen of andere doeleinden moet nastreven zoals onbewuste functies (nuttige gebruiksmogelijkheden) van een artikel bewust maken, rationaliseringen ingegeven aan de mens (d.w.z. redelijke motieven om een onbewust gewilde daad voor zichzelf en anderen verstandelijk aanvaardbaar te maken), het onbewuste van de verbruikers aanspreken, een artikel in onbewuste strevingen als begerenswaardig inpassen of totaal nieuwe functies, waarvan de mensen zich niet zonder meer bewust zijn, in hun bewustzijn brengen. Over het opstellen van een advertentie overeenkomstig het sociaal-strategische plan voor een bepaalde situatie zegt de auteur veel wetenswaardigs, waaraan hij toevoegt dat voor een prospectus, reclamefilm enz. dezelfde beginselen gelden. Maar dan vraagt de recensent zich af: zou er toch niet meer zijn te zeggen omtrent de effectverschillen tussen een statisch-visuele advertentie en een dynamisch visueel-auditieve film?

De vijfde en laatste fase van de sociaal-strategische procedure is de controle van de uitwerking van de actie. Men zou zeggen: die blijkt uit de verkoopresultaten. Maar omdat daarin zoveel andere factoren dan de sociaal-strategische opzet kunnen meespelen (bijv. weersomstandigheden, acties van de concurrentie) omvat de controle alleen in hoeverre een oorspronkelijk image in de gewenste zin is veranderd en *ceteris paribus* de benaderde groep op de gewenste wijze zou hebben doen reageren. Die controle is dus een image-onderzoek, zoals dat waarmede de sociale strategie was begonnen en aldus is de kringloop gesloten.

De recensent denkt aan het oorspronkelijke communicatieschema van Lasswell, dat in meer uitgewerkte vorm luidt: wie zegt wat, waarom, wanneer en hoe – via welke media (bijv. pers, radio en televisie) – tot wie en met welk resultaat. Het blijkt dan, dat dr. Berth vrij diep ingaat op een beperkt deel van het „hoe”, nl. vorm en inhoud van advertenties, de media vrijwel buiten beschouwing laat, doch zich concentreert op onderzoek en verandering van images. Daarin past een betrekkelijk uitvoerige behandeling van de opvattingen van Freud, vooral wat betreft de verschillende bewustzijnsniveaus, doch de moderne psychologische visie komt daarbij goed tot haar recht. Zo bespreekt Berth vrij diepgaand de 17 basis-strevingen, die Murray onderscheidt; hij legt nadruk op de overdeterminatie van vele menselijke beslissingen, d.w.z. ze zijn dikwijls de uitkomst van verscheidene strevingen. Van het onderbewustzijn uitgaande, laten die oerdriften zich via het voorbewustzijn gellen in het menselijke bewustzijn, voorzover ze niet worden geremd door het Ueber-Ich (de Anstands dame der Psyche, zegt dr. Berth), dat in overwegende mate in de prille jeugd onder invloed van de ouders is gevormd.

De auteur heeft een eigen symbolenstelsel ontworpen, onder andere om de invloed van de strevingen op het image van een artikel op verschillende bewustzijnsniveaus, zoals die uit een onderzoek blijken, zeer overzichtelijk weer te geven. Stevig bier drinken doet het machtsstreven zich meer dan normaal in het bewustzijn van de mens en in zijn handelingen gelden; champagne ontrekt vooral het sexuele streven in de vorm van meer verfijnde erotiek; de sociale strategen hebben de Amerikanen

door een handig appèl aan menselijke basisstrevingen tot massale consumptie van oorspronkelijk gedroogde pruimen en roomijs gebracht, aldus legt dr. Berth nu eens meer dan weer minder omstandig uit. Dergelijke wetenswaardigheden verluchten dit geschrift over de „empirische Grundlagen und theoretische Ansätze” van de sociale strategie, die zoals de schrijver terecht stelt, nog lang geen voltooid theoretisch fundament heeft, maar die toch al opmerkelijke resultaten op haar credit heeft, al leidde haar gebruik ook tot debetposten. Het boek geeft een behoorlijk overzicht van de tegenwoordige situatie inzake de psychologische grondslagen van de reclame.

G. DE BRUYN

F. M. Fisher, A Priori Information and Time Series Analysis: Essays in Economic Theory and Measurement. Contributions to Economic Analysis XXVI. North Holland Publishing Company, Amsterdam 1962. 168 blz.

De gedachte waarvan Fisher in hoofdstuk 1 van deze studie uitgaat is bijzonder simpel en uiterst parodoxaal: nl. dat *a priori* informatie omtrent bepaalde waarnemingsperioden moet worden gebruikt... om haar *niet* te gebruiken. Van toepassing van *a priori* informatie in modellen voor parameterschattingen op de wijze voorgesteld door Prof. Theil c.s. is bij Fisher geen sprake. Wat bij F. niet conformeert aan de theorie wordt eenvoudig geëlimineerd, overeenkomstig „the principle of selective estimation”. De kunst is immers de waarnemingsreeksen van de niet gewenste (bij Fisher: „biased”) observaties te zuiveren.

F. vindt wel dat dit liefst in een zo vroeg mogelijk stadium dient plaats te hebben, maar ziet er geen been in waarnemingsperioden uit te schieten *na* kennisneming van desbetreffende statistische gegevens, bv. omdat zij in een spreidingsdiagram punten met sterk afwijkende positie ten opzichte van „de” regressielijn zouden opleveren. *Erg a priori* hoeft de informatie dus niet te zijn om het slachtoffer te worden van F.’s selectie-drift. Hij vervangt daarom „*a priori information*” door „*outside information*” (alsof dat enig verschil zou maken), en geeft de voorkeur aan een positieve formulering: „*choosing our observations so that the ceteris paribus assumption that the parameters were constant is approximately satisfied*” (blz. 5); korter gezegd: een *petitio principii*. F. verbindt aan zijn hier geciteerde uitspraak een opzienbarende conclusie: „*This is why we do not ordinarily combine observations from twelfth-century Britain with observations from modern-day America*” (blz. 5); m.a.w. een enkel keertje mag dit wel, maar men moet er geen gewoonte van maken. Voordat hij op dit punt door F. beleerd werd, meende recensent dat de opmerkelijke schaarste aan econometrische studies (mede) betreffende het 12e-eeuws Groot-Brittannië wellicht aan schaarste van desbetreffende gegevens, zo niet aan gebrek aan belangstelling, zou moeten worden geweten.

F.’s onorthodoxe wijze van gebruik van „*a priori*” informatie heeft

tot consequentie dat hij niets moet weten van apriorisme in de hypothese-toetsing. Allicht, want toepassing van het door F. aanbevolen willekeurige schiftingsproces maakt toetsing van een nul-hypothese tot een zinloze bezigheid. Dat is natuurlijk niet de schuld van F., maar van de theorie der nul-hypothese, welke „does not seem adequate for any but the limiting case” (blz. 18). We behoeven ons daarom geen zorgen te maken over betrouwbaarheidsintervallen, want „so long as any subjectivity remains – confidence intervals are uninterpretable” (blz. 14). We zouden dan echter wel graag van F. willen weten:

1. waarom hij niettemin (in deel III) standaardfouten voor de schattingen der regressie-coëfficiënten (maar niet voor de constante termen) vermeldt,
2. hoe we deze moeten opvatten, en
3. moeten rijmen met zijn vroegere uitspraken, in het bijzonder waar hij in dit verband de al of niet significantie van de resultaten der regressieanalyse ter sprake brengt.

F. is er zich wel van bewust dat zijn opvattingen wiskundig-statistici ketters moeten aandoen (met uitzondering wellicht van de door hem met instemming aangehaalde L. J. Savage). Ter verdediging van zijn subjectivisme (onder de titel „the dilemma of objectivity”) beroept F. zich op William James, de Vader van het Pragmatisme, en geeft variaties op het bekende thema „dat objectiviteit toch niet bereikbaar is”.

In hoofdstuk 2 („Rigid laws and the estimation of long-run economic reactions”) splitst F. zijn gedragsrelaties in een „short run” en een „long run” deel. Hiermee motiveert F. zijn voorkeur voor het gebruik van „eerste differenties”: „since we may assume the long-run components of the reaction to be relatively constant during the interval over which first differences are taken” (blz. 23). De toevoeging „This is frequently of considerable advantage since we need not specify the precise form that the long run elements take” schijnt ingegeven door de raad „laat de rechterhand niet weten wat de linkerhand doet”, want de onderstelling van *constante eerste verschillen* *impliceert* een rechtlijnige resp. een exponentiële trend naargelang de betekenis welke aan het dubbelzinnige „relatively” wordt gehecht (op grond van hetgeen volgt schijnt F. eer aan een rechtlijnige trend te denken).

Vervolgens introduceert F. „reaktie-modellen”. Hij onderscheidt eerst twee reaktie-typen, nl.

- II. die, welke reageren op verschillen in waarde van een variabele (bv. prijs) tussen opeenvolgende *hoogtepunten* dan wel tussen opeenvolgende *dieptepunten*, en
- I. die, welke reageren op verschillen in waarden van een variabele tussen elkaar opvolgend hoogtepunt en dieptepunt, dan wel vice versa.

(voor beter begrip is hier Fisher's volgorde aangehouden). Hiernaast kunnen (volgens F.) ook reactie-typen III en IV, analoog I en II, maar dan van hogere orde worden onderscheiden, in het bijzonder in geval de gegevens wekelijks of maandelijk zijn, en kleinere fluctuaties veelvuldig voorkomen. Vermoedelijk worden dan wat toppen of dalen

overgesprongen, maar waarom dit niet eer bij dagelijkse gegevens (zoals beurskoersen) dan bij wekelijkse het geval zou zijn is niet duidelijk. (Overigens verwart F. enquête-perioden met referentie-perioden.) Voor elk dezer typen zou de reaktie verschillend zijn naargelang het top-tot-top (of top-tot-teen, of teen-tot-teen) tijdsverschil tussen een zeker minimum (stabiliteitsdrempel) en een zeker maximum (vergetelheidsdrempel) zou zijn gelegen, dan wel „te groot” of „te klein” zou zijn. De reaktie zou echter onafhankelijk zijn van de *grootte* (en voor type I zelfs van het *teken*) van het verschil in waarde der variabele over de onderstelde reaktie-periode. Aan eventuele verstandiger reakties schijnt Fisher's theorie geen plaats te bieden.

F. geeft (in hoofdstuk 3) voor zijn theorie te toetsen op een groep aankomende Harvard-studenten in de economie. Na een voorgezegd begin laat hij hen historische tarweprijsreeksen voortzetten, met winsten-strafpunten voor de kwaliteit van hun achteraf-voorspellingen. Uit de resultaten van dit spelletje trekt F. de conclusie dat zijn proefpersonen zouden behoren tot reaktie-type I met een stabiliteitsdrempel van twee, en een vergetelheidsdrempel van drie jaar. Deze conclusie wordt wel niet gemotiveerd, maar dit behoeft ook niet; het doel van het onderzoek was immers niet om een hypothese te toetsen, maar om een vooropgestelde mening *coûte que coûte* te bevestigen: „They (the students) were told that the object of the test was to show that the average person with little or no training in economics could predict just as well from intuition as could complicated theories”. Dit werpt geen blaam op onderwijs of studenten in de economie aan Harvard, omdat de studenten eenvoudig niet de kans werd gegeven hun kennis van economische theorieën (bv. over het verband tussen prijs en aangeboden hoeveelheid) te toetsen. Zij kregen nl. slechts één reeks (en hiervan nog maar een stukje) voorgezet. Deze mono-variabiele aanpak suggereert reeds de bron van inspiratie: het institutionalisme van het N.B.E.R. (door Tj. Koopmans gekenschetst als „measurement without theory”). Inderdaad oppert F. dat „it is quite possible that the conceptions underlying the work of the National Bureau of Economic Research on business cycles are relevant to the short of model here presented (blz. 45). Een ander aanknopingspunt voor Fisher's reaktie-typologie vormde de „heimwee"-theorieën van Duesenberry en Modigliani, met de onderstelde hunkering naar het hoogst bereikte niveau.

Anderzijds mag men Fisher's bewering nog niet in strijd achten met de constatering dat de voorspellingen van het Centraal Planbureau, gebaseerd op de geïncrimineerde gecompliceerde theorieën, beter bleken uit te komen dan die gebaseerd op „naieve” hypothesen: misschien waren deze laatste (*status quo ante*, trend-extrapolatie) nog te „verstandig”, d.i. onvoldoende Fisheriaans, om op de theorie de overwinning te kunnen behalen. Wel vraagt men zich na dergelijke zelfmoordende uitspraken van Fisher af, waarom deze dan nog in deel III de moeite neemt zulke „gecompliceerde theorieën” te ontwikkelen ...

In hoofdstuk 4 worden we nl. onthaald op een 4-delig model voor dezelfde Engelse, van vòòr de eerste wereldoorlog daterende tarwemarkt,

compleet met twee aanbodsvergelijkingen, één prijs-clearings- en één voorraads-aanpassingsvergelijking.

De keuze van de inhoud en de (lineaire) vorm der vergelijkingen wordt overigens niet gemotiveerd. Men vindt geen antwoord op de vraag waarom de vraag naar tarwe niet door een normale vraagvergelijking wordt beschreven, in aanmerking genomen dat zowel aan de vraag- als aan de aanbodzijde van de tarwemarkt vrije mededinging heerst. Een vraagvergelijking is niet uit de prijs-clearingsvergelijking af te leiden, omdat de aanbodscomponenten (binnenlandse produktie, invoer, en carryover) in beginsel verschillende coëfficiënten-waarden toegewezen krijgen, en daarom in het algemeen niet optelbaar zijn. De invoer wordt als „pre-determined” beschouwd, hetgeen suggeriert dat volgens F. het inzicht van tarwe-importeurs nog beneden het peil van de „average man with little or no knowledge of economics” ligt. Ook de aanpassingsvergelijking voor voorraden kan moeilijk uit enig beginsel van winstmaximering worden afgeleid.

Dit geldt althans op korte termijn; op lange termijn wordt deze kortzichtigheid vergeten en wordt een heuselijke vraagfunctie (naast een aanbodsfunctie) geïntroduceerd.

Voor de vraag op lange termijn trekt F. een reaktie-type II met 3-jaars „stabiliteits-“ en 5-jaars vergetelheidsdrempel, en voor het aanbod op lange termijn (voorzover afkomstig uit voorraden en uit invoer) reaktie-type I met 2-jaars stabiliteits- en 3-jaars vergetelheidsdrempel uit de hoge hoed; met een lange-termijn functie voor binnenlands aanbod houdt F. zich niet op. De waarnemingsreeksen welke aan deze functies ten grondslag liggen zijn met gaten doorzeefd, aangezien Fisher's theorie van het elimineren of overslaan van waarnemingen hier in de praktijk is gebracht. Het enige punt dat in grafiek 4.5 aan de vraaglijn een duidelijk negatieve richting zou kunnen geven werd als „abnormaal” gediskwalificeerd. De voorstelling van deze grafiek is overigens dubbelzinnig, want boven (in de titel) heet zij „long-run demand for wheat”, en onder „change in total supply”. Bij aanpassing van relaties op korte termijn worden, wat deze tarwemarkt betreft, geen waarnemingen weggelaten, vermoedelijk omdat F. hiervoor al gauw tevreden is, want bij een correlatie-coëfficiënt van 0.56 wordt opgemerkt „but the fit is quite good” (blz. 82).

Ook de vraag naar aluminium (hoofdstuk 7) werd voor de lange en voor de korte termijn afzonderlijk behandeld.

Wederom werd alleen de vraag op korte termijn in een vergelijkingsvorm gegoten, ditmaal echter onder weglating van F. onwelgevallige jaren. Voor de vraag op lange termijn werden 3 onderling overlappende perioden gekozen, met voor iedere periode (ondersteld) verschillende elasticiteitscoëfficiënten. Geen wonder dus dat hiervoor geen schattingen werden (konden worden) gemaakt.

Het slot-hoofdstuk betreffende de „survival of the passenger train” (oftwel het personenvervoer per trein tussen Boston en New York in de jaren 1929–1940) is opmerkelijk vrij van Fisherianse waarnemingskieskeurigheid, en derhalve het beste van het gehele werk. Het probleem

van de concurrentie welke de particuliere auto de trein aandoet had evenwel eleganter kunnen worden behandeld door de vraag naar vervoer per trein te beperken tot „potentiële treinreizigers” (zoals geschiedde in het onderzoek gepubliceerd in Statistische en Econometrische onderzoeken, 1e kw. 1961). Deze studies stemmen echter niet met elkaar overeen in hun conclusie van de lage absolute waarde der prijselastisiteit van de vraag naar personenvervoer per trein.

Bij overzien van het gehele werk treft ons de toepasselijkheid van de verzamelnaam „essays” in de ondertitel, immers stellen de essays: 1. (weinig geslaagde) pogingen voor op het gebied van economische theorie en meting, en 2. vertonen zij – zoals bij essays gebruikelijk – onderling geen hechte samenhang.

Het is jammer dat de goede gedachten welke F. in zijn econometrische onderzoeken óók tot uiting brengt in een golf van opportunisme en willekeur ten onder gaan.

Er is echter één troost: wie andere opvattingen koestert kan zijn gang gaan, want Fisher heeft bij elk van zijn vraagstudies, zomede bij het „psychologisch experiment”, de door hem gehanteerde reeksen gepubliceerd. Laten wij hem hiervoor dankbaar zijn.

W. H. SOMERMEIJER

R. G. D. Allen, Basic Mathematics. Macmillan, Londen, 1962. XII, 512 blz.

Professor Allen is een succesvol auteur van leerboeken op wiskundig-statistisch-economisch gebied. Na „Mathematical Analysis for Economists”, „Statistics for Economists” en „Mathematical Economics”, is nu gevuld „Basic Mathematics”. Dat ook dit besproken wordt in een economisch tijdschrift vindt zijn reden echter meer in de traditie verbonden aan de naam Allen dan in de feitelijke inhoud van het boek, dat niet speciaal voor economen is geschreven.

De bedoeling ervan is de eenheid van de wiskunde, het gemeenschappelijke in de verschillende onderdelen daarvan, te demonstreren. De nadruk ligt veel meer op het „waarom” dan op het „hoe”, het uiteenzetten van wiskundige technieken. Het uitgangspunt is daarbij het begrip verzameling („The idea of a set is at the basis of all mathematics”).

Professor Allen heeft zijn reputatie als didacticus ten volle gehandhaafd; ook „Basic Mathematics” is een voortreffelijk boek. Het is niet bijzonder geschikt voor zelfstudie, het is ook de vraag of men zich er aan moet wagen als men niet reeds een zekere wiskundige ondergrond bezit, al is dan formeel niet meer voorondersteld dan kennis van „the simplest algebraic processes, and the ideas of graphs and mensuration”.

Het boek kan in zoverre ook voor economen nuttig zijn dat het een veel bredere kijk op de wiskunde geeft dan de traditionele „wiskunde voor economen”, welke nog te sterk is gericht op de differentiaal- en integraalrekening. Tegenwoordig worden in vele economische toepas-

singen ook andere onderdelen der wiskunde gebruikt, zodat de wiskundige scholing van de econoom zou moeten worden verbreed. Het wordt dan tevens van groter belang dat aandacht wordt besteed aan de samenbindende elementen in de verschillende delen der wiskunde. Daarbij zal „Basic Mathematics” een uitstekende gids zijn.

G. GOUDSWAARD

H. Bolza, Die Elemente der Ökonometrie, Springer-Verlag, Berlijn-Göttingen-Heidelberg, 1962. 72 blz.

De schrijver beperkt zich hoofdzakelijk tot enige problemen van het bedrijf: kosten, opbrengsten en winst. Hij begint met een overzicht van de relevante basisgegevens (die verschaft worden door de boekhouding) en van een aantal hiervan afgeleide grootheden. Ieder begrip wordt zorgvuldig gedefinieerd en overal wordt de eenheid, waarin de desbetreffende variabele gemeten wordt, nauwkeurig vermeld. Het ware te wensen dat iedere auteur van economische leerboeken op dit punt even consciëntieus was.

De hoofdmoet van het boekje bestaat uit een besprekking van een kwadratische kostenfunctie en een lineaire vraagfunctie die op haar beurt leidt tot een kwadratische opbrengstfunctie. Terloops wordt „bewezen” dat de vraagkromme niet door een hyperbool voorgesteld worden kan. Uitvoerig en helder wordt ingegaan op marginale en gemiddelde kosten en opbrengst. De auteur lardeert zijn betoog met korte beschouwingen over diverse onderwerpen variërend van de vraag, of winst geoorloofd is, tot de waardevastheid van het geld. Voorzover het betoog economisch-theoretisch van aard is, kunnen wij de heldere expositie wel waarderen, ook al hebben wij op enkele punten vraagtekens in de marge geplaatst.

Terecht merkt Dr. Bolza op dat een bedrijf met kosten- en opbrengst-functies niet veel kan doen, zolang de coëfficiënten niet numeriek bepaald zijn. Tegen de wijze waarop de auteur hierbij tewerk gaat hebben wij ernstige bezwaren. Hij gebruikt niet alleen de geijkte regressiemethode niet, maar motiveert ook niet waarom hij haar niet gebruikt, vermeldt zelfs haar bestaan niet, en wekt (door het volstrekt ontbreken van verwijzingen of zelfs maar toespelingen) de verdenking de econometrische literatuur niet te kennen.

Bij het bepalen van de prijselasticiteit van de vraag b.v. past de auteur de volgende procedure toe. Hij gebruikt jaarcijfers over de gemiddelde opbrengst (p) en de verkochte hoeveelheid (q) gedurende twee achtereenvolgende jaren. Met de veranderingen Δp en Δq en de waarden door p en q aangenomen in het eerste jaar bepaalt hij de elasticiteit op

$$e = \frac{\Delta q}{\Delta p} \cdot \frac{p}{q} = -12,35$$

en merkt op dat de gevonden waarde ver van -1 verwijderd is. Heeft de auteur, zo vragen wij ons met verwondering af, dan nooit gehoord van de ceteris-paribus-clausule? Heeft hij nooit gehoord van een vraagfunctie

waarin naast de prijs van het goed-in-kwestie ook het inkomen en de prijzen van concurrerende en complementaire goederen een rol spelen? Heeft hij nooit gehoord van technieken die de onzekerheid, waarmee econometrische schattingen te allen tijde behept zijn, zo klein mogelijk maken?

Ons oordeel samenvattend stellen wij vast dat Dr. Bolza in die gedeelten van dit boekje, waarvan hij de stof beheert, een uitstekend docent blijkt te zijn. Helaas is aan deze voorwaarde slechts ten dele voldaan. Bij gebrek aan kennis van zaken slaat de schrijver aan het improviseren op een wijze die de toets der kritiek niet kan doorstaan. Dat de uitgever is overgegaan tot publicatie van dit geschrift kunnen wij daarom slechts betreuren.

T. KLOEK

Phyllis Deane en W. A. Cole, British Economic Growth 1688–1959. Cambridge University Press, Londen, 1962. XVI, 348 blz.

In dit belangrijke boek hebben de schrijvers een poging gedaan, de voornaamste dimensies van den economischen groei in het Verenigd Koninkrijk gedurende de laatste 2½ eeuw vast te stellen. Het onderwerp is niet alleen van belang voor historici, die opkomst en verloop van de eerste industriële revolutie geanalyseerd wensen te zien, maar evenzeer voor economisten, wier taak het is de onderontwikkelde landen van een stagnerende prae-industriële volkshuishouding tot een voortdurend groeiproces te brengen. Het loont dus de moeite, met enige uitvoerigheid de resultaten mede te delen waartoe de beide onderzoekers gekomen zijn, alsook de methoden die zij hebben toegepast.

Het gekozen beginjaar, 1688, is betrekkelijk toevallig. Het heeft niets te maken met de „glorious revolution”, en berust enkel op het feit, dat in dat jaar Gregory King zijn beroemde schattingen opstelde van het nationale inkomen in Engeland en Wales. Bovendien werden in dien tijd de eerst aanvaardbare schattingen van Englands bevolking gemaakt, en zijn van 1697 af gedetailleerde jaarlijkse opgaven beschikbaar betreffende hoeveelheid en waarde van im- en export.

Hier stuiven wij aanstands op een moeilijkheid. De gegevens uit de 18e eeuw hebben meestentijds betrekking op Engeland en Wales, die uit de 19e eeuw op Groot-Brittannië. Ierland, op 1 januari 1801 met Groot-Brittannië gefuseerd, heeft weinig materiaal voor de 19e eeuw opgeleverd en is, zoals bekend, in 1922 grotendeels van het Verenigd Koninkrijk losgemaakt. Dientengevolge hebben vele tabellen – het zijn er in totaal 91 – enkel betrekking op Groot-Brittannië, of alleen Engeland en Wales. Niet altijd hebben de schrijvers dit duidelijk aangegeven; vaak kan men het uit de toelichtende tekst opmaken, maar soms ook niet. Een ernstiger bezwaar is, dat het mederekenen van Ierland het beeld van den ontwikkelingsgang onvermijdelijk heeft vertroebeld; Ierland immers is een achtergebleven gebied gebleven dat geen deel had aan de industri-

ele revolutie en zelfs na de beruchte aardappelziekte van 1845 in welvaart en bevolkingsgetal achteruit is gegaan. Eliminering van dit eiland uit het onderzoek zal echter veelal op praktische bezwaren zijn gestuit.

De vraag rijst natuurlijk, hoe het mogelijk is exacte gegevens bijeen te brengen aangaande volksinkomen, kapitaalvorming, loonquote en dergelijke moderne categorieën, wanneer het gaat om tijdperken waarin de economische statistiek nog in de kinderschoenen stond of zelfs geheel ontbrak. De auteurs antwoorden hierop, dat de beschikbare gegevens talrijker zijn gebleken dan zij hadden verwacht, maar ook onvollediger. Voor de oudere tijdvakken, ruw genomen de eerste $1\frac{1}{2}$ eeuw, hebben zij vooral gebruik gemaakt van contemporaine schattingen; deze moesten dan, fragmentarisch als zij zijn, door interpolaties worden aangevuld voor de tussenliggende jaren. Wat de laatste honderd jaren betreft, hier kon in ruime mate gebruik worden gemaakt van bestaande statistische publicaties en onderzoeken als die van Bowley, Prest en anderen.

Niemand, ook Deane en Cole niet, zal op de gedachte komen dat op deze wijze statistieken zouden kunnen ontstaan, die een hoge mate van betrouwbaarheid bezitten. De schrijvers waarschuwen telkens weer: onze getallen zijn onnauwkeurig, onze conclusies dienen met „considerable reserve” te worden bezien en zijn slechts als waarschijnlijkheden te beschouwen. Het woord „perhaps” komt talloze malen voor, en de auteurs zijn zich ten volle bewust van de verleiding tot „feeding into the statistics the characteristics which we want to deduce from them” (blz. 250). Desondanks is het boek, zoals het voor ons ligt, een gevraagd boek. De tabellen geven vaak een schijn van exactheid, die er in werkelijkheid niet is. Wanneer men b.v. tabel 76 raadpleegt, die de verdeling van het Britse nationale produkt aangeeft, dan vindt men daar voor het jaar 1801 de volgende percentages: landbouw, bosbouw en visserij 32,5; industrie, mijnbouw, bouwbedrijf 23,4; handel, verkeer en inkomens uit het buitenland 17,4; overheids-, huiselijke en andere diensten 21,3; woningen 5,3. De argeloze gebruiker, die de restricties in den tekst niet kent of vergeten is, zal een dergelijke tot in decimalen nauwkeurige opgave als vaststaand aannemen, terwijl in werkelijkheid slechts van een benadering sprake is. Aan de waarde van zulk een overzicht doet dit overigens niets af; het gaat immers om den ontwikkelingsgang, de „trend”, en deze is, wat dezelfde tabel betreft, merkwaardig genoeg. Hier zijn de percentages voor 1955, in dezelfde volgorde: 4,7; 48,1; 24,9; 19,2; 3,2. Een volslagen structuurverandering van de maatschappij, niet onbekend overigens, is aldus cijfermatig benaderd.

De indeling van het boek is overzichtelijk en logisch. Het eerste hoofdstuk („Taking the long view of British economic growth”) biedt een algemeen overzicht. Vervolgens heeft een ontbinding in factoren plaats; achtereenvolgens worden behandeld de industriële ontwikkeling, de loop der bevolking, de lonen, de verdeling van het nationale produkt en de kapitaalvorming. Het slothoofdstuk geeft „British economic growth in retrospect; a summary of conclusions”. Wij zullen, den opzet van het boek volgend, eerst de algemene tendenties naar voren brengen, en vervolgens enkele belangrijke onderdelen in het licht stellen.

Het jaarinkomen per hoofd der bevolking is tussen 1688 en 1959 gestegen van minder dan £ 9 tot ongeveer £ 365; de bevolking is in dit tijdvak verachtvoudigd. De onderzoekers hebben zich niet gewaagd aan een poging, deze nominale inkomens tot reële te herleiden; terecht, omdat in vroeger eeuwen de plaatselijke verschillen in prijzen dermate groot waren, dat van een nationaal prijsniveau bezwaarlijk sprake kon zijn. Voor de negentiende en twintigste eeuw daarentegen is de manipulatie wel mogelijk. Op basis van het prijsniveau van 1913 steeg in het Verenigd Koninkrijk het nationale inkomen per hoofd der bevolking van £ 21,2 in 1855/'64 (jaargemiddelde) tot £ 70,0 in 1950/'59 (idem). In elke decadé was het bedrag hoger dan in de voorafgaande, met uitzondering van het tijdvak 1920/29, toen een lichte daling met £ 0,9 intrad (tabel 74).

De cijfers leren nog iets anders. Zij doen zien, dat het groeitempo in de twee laatste decadén van de achttiende eeuw is begonnen te stijgen, om na een inzinking omstreeks het midden der negentiende eeuw wederom een acceleratie te vertonen die bij het begin van de twintigste eeuw weder een verlangzaming onderging; de beide wereldoorlogen zijn aan dat laatste vooral debet geweest. In het boek worden de groeipercentages aldus berekend, dat telkens decadén worden vergeleken die twintig jaren uiteen liggen, aldus (verkorte weergave van tabel 74):

1855/'64 – 1875/'84 : 23%
1885/'94 – 1905/'14 : 13%
1905/'14 – 1925/'34 : 1%
1930/'39 – 1950/'59 : 14%.

Deze methode doet een bedenking rijzen en wel deze: met het conjunctuurverschijnsel wordt geen rekening gehouden, en met oorlogen evenmin. Een economisch gunstige periode b.v. als 1905–1914 wordt vergeleken met het tijdvak 1925–1934, waarin eerst een agrarische depressie, dan een wereldcrisis viel; met andere woorden, ongelijksoortige eenheden worden aan elkaar getoetst. In het algemeen is het opvallend, dat de auteurs de conjunctuur steeds buiten beschouwing hebben gelaten, ook in hun verklaringen van de gevonden cijfers. De korte conjunctuurgolven worden éénmaal vermeld (blz. 171, waar Mitchell is gebruikt); van de Kondratjeff-golven wordt nergens gewag gemaakt. Bevreemdend wekt ook, dat de grote agrarische depressie uit de jaren 1878–1895 niet wordt behandeld.

Wij komen nu tot de afzonderlijke aspecten van den Britsen economischen groei. Belangrijk is vooral het resultaat van de onderzoeken betreffende de industriële revolutie in de achttiende eeuw. Sommige schrijvers, zoals Ashton¹ hebben deze omstreeks 1760 laten aanvangen; anderen, zoals Nef², hebben gemeend het jaar 1785 als beginpunt te moeten aannemen. De belangwekkende conclusie, waartoe Deane en Cole zijn gekomen op grond van minutieus statistisch onderzoek, is deze: de acceleratie van het economisch proces, die ietwat oneigenlijk de in-

¹ T. S. Ashton, *The industrial revolution 1760–1830* (1948).

² J. U. Nef, *The industrial revolution reconsidered* (*Journal of Economic history* 1943). Zo ook I. J. Brugmans, *Aantekeningen over de industriële revolutie in Engeland* (in: *Varia historica*, aangeboden aan A. W. Byvanck, 1954).

dustriële revolutie heet, heeft zich in twee tempi voltrokken; de eerste zette omstreeks 1740 in, de tweede circa 1780. De import gaat snel stijgen sedert 1745, de export in de jaren '80. De bevolkingsgroei vertoont twee versnellingsstadia, het eerste 1740–1760, het tweede na 1780. In laatstgenoemd jaar begint ook de miraculeuze stijging van de produktie der katoenindustrie, blijkens de importcijfers van ruwe katoen; de andere textielbranches (wol, linnen, zijde) vertonen echter reeds een opgang, zij het een geringere, sedert de jaren '40. De metaalindustrie (ijzer en staal) gaat eerst na 1780 krachtig omhoog, maar in andere takken van nijverheid (kaarsen- en papierfabricage) begint de opgang reeds na 1740. Ten aanzien van het inkomen per inwoner kan men vaststellen, dat de in de jaren '40 opgetreden acceleratie van de nijverheid nog geen belangrijke inkomensstijging teweeg bracht wegens de toeneming van de bevolking; na 1780 echter, toen de stoommachine zich verbreidde, nieuwe textielmachines in bedrijf kwamen en in de ijzerindustrie het puddleproces van Cort in toepassing kwam, is de produktiestijging het gaan winnen van de bevolkingstoename. Rostow heeft dan ook terecht de periode van de „take-off” na 1780 laten beginnen.

De verdere evolutie van de Britse nijverheid kan als volgt worden beschreven: sterke stijging van het groeitempo tussen 1820 en 1840, verlangzaamde groei omstreeks 1880, tempoversnelling in de twintigste eeuw. Het aandeel van de nijverheid in het nationale produkt is daarbij steeds groter geworden; „the comparison between 1924 and 1955 suggests a higher rate of industrialisation than at any time since the first three or four decades of the nineteenth century” (blz. 178). Hiermede hangt samen het geleidelijk slinken van het aandeel van den agrarischen sector, waarop reeds gewezen werd; in 1955 bedroeg dit nog slechts 4,7%, terwijl het voor de industrie (incl. mijnbouw en bouwbedrijf) 48,1% beliep. De industriële groei wordt vervolgens in het boek meer gedetailleerd nagegaan voor de belangrijkste takken van nijverheid; textiel, mijnwezen, ijzer en transport (spoorwegen, scheepsbouw enz.). De auteurs erkennen dat dit hoofdstuk (blz. 182–240) uitvoeriger is geworden dan voor de daaruit te trekken conclusies noodzakelijk zou zijn; toch zouden wij het niet gaarne hebben gemist, al zou een haastige lezer het kunnen overslaan.

Van veel belang zijn ook de beschouwingen, die in het boek aan het bevolkingsvraagstuk worden gewijd, al dient te worden gezegd dat grotere beknoptheid op dit punt niet zou hebben geschaad. Het gaat vooral om de vraag, of de bevolkingstoename in de achttiende eeuw als een gevolg of als een oorzaak van de industriële revolutie dient te worden gezien. De schrijvers komen tot een genuanceerde conclusie. In de eerste helft der eeuw bleef de bevolking vrijwel stabiel; daarna traden tegelijk een snelle bevolkingsstijging en een snelle industrialisatie op. Die bevolkingsstijging was in eerste instantie het gevolg van toenemende geboorten, die op hun beurt met de industrialisatie nauw samenhangen; de schrijvers wijzen op jongere huwelijken, grotere vruchtbaarheid en toenemende onwettige geboorten als mogelijke oorzaken. De daling van de sterfte daarentegen, die trouwens later intrad, houdt met de industrialisatie geen verband; of zij aan de verbetering van de medische

zorg is toe te schrijven blijft een open vraag. Natuurlijk is er ook migratie naar de industriesteden geweest ter aanvulling van het arbeidersleger aldaar. De conclusie van dit alles luidt op blz. 135 „that the growth of population was both a consequence and, in its turn, a cause of economic change”. Deze conclusie, hoe voorlopig ook – veel demografisch onderzoek blijft te verrichten – lijkt juist.

Veel aandacht hebben de schrijvers aan de lonen gegeven. „Lonens” is hier genomen in uitgebreiden zin; ook de salarissen vallen hieronder, omdat zij economisch (anders dan sociaal) dezelfde betekenis hebben. Alleen voor de laatste honderd jaren hebben de onderzoekers vasten grond onder de voeten gehad; bij de behandeling van voorafgaande perioden bewandelen zij naar eigen zeggen „hazardous paths” (blz. 249). Onder de gevonden resultaten is dit wel het belangrijkste, dat de loonquote in het nationale inkomen tussen 1860 en 1914 constant is gebleven (resp. 48,5% en 47,2%); Keynes³ noemde dit „a bit of a miracle”. Daarna heeft een geleidelijke stijging plaats gehad tot 72,4% als jaargemiddelde van het tijdvak 1950–1959. De auteurs verklaren deze toeneming door de stijging van het loonniveau, waarin de vakbeweging een grote rol heeft gespeeld, en door het grotere aandeel, dat de loontrekenden in de totale beroepsbevolking zijn gaan innemen. Voor de stabiliteit van de loonquote tussen 1860 en 1914 kunnen zij echter geen afdoende verklaring geven; vermoedelijk hebben diverse factoren, die in uiteenlopende richtingen werkten, elkander in evenwicht gehouden, doch eerst na gedetailleerd statistisch onderzoek zal een minder vage uitspraak mogelijk zijn.

Omtrent de voorafgegane twee eeuwen durft het boek geen uitspraak te doen; de opgaven van King uit 1688 brengen op dit punt grote onzekerheid en kunnen slechts leiden tot de vaststelling, dat de lonen toenmaals 25 à 39% van het nationale inkomen hebben uitgemaakt. Over de hoogte van de reële lonen vóór het midden der negentiende eeuw is evenmin materiaal beschikbaar; in het algemeen kan men zeggen dat de geldlonen stabiel waren doch plaatselijk sterk uiteenliepen, terwijl de prijzen, eveneens lokaal verschillend, voortdurend fluctueerden⁴. Tussen 1850 en 1906 steeg het gemiddelde reële loonniveau met 94% (tab. 7).

Tenslotte: de kapitaalvorming, de „long-term trend in capital accumulation”. Een moeilijk onderwerp, tot dusver nog nimmer systematisch-historisch onderzocht. Het dient te worden gezegd dat de schrijvers eerst voor de periode na 1850 over voldoende gegevens konden beschikken. De door Gregory King voor 1688 vermelde gegevens zouden wijzen op een investeringsquote van 6% van het nationale inkomen. Het boek bestrijdt met aanvaardbare argumenten de opvatting van Rostow, dat in de aanvangsjaren van de industriële revolutie, tussen 1783 en 1802, deze quote een verdubbeling tot ruim 10% zou hebben ondergaan; doch concrete cijfers om dit te bewijzen ontbreken. Aannemelijk is wel, dat de stijging der investeringen zich over een veel langere periode

³ Economic Journal 1939.

⁴ Niet gebruikt is door de schrijvers de studie van N. J. Silberling, British prices and business cycles 1779–1850 (Review of Economic Statistics, prelim. vol. V, suppl. 2).

dan twintig jaren heeft voltrokken, namelijk tot het midden der negentiende eeuw; men denke aan den aanleg van de spoorwegen, die aan het eind der jaren '40 een toppunt bereikte. Betreffende de laatstverlopen honderd jaren konden de onderzoekers steunen op voorstudies van anderen, met name die van Feinstein⁵. Het blijkt dat de investeringsquote haar hoogtepunt bereikte in de periode 1865-1879 (12%), om na een inzinking verder te stijgen tot 13% in de dekade vóór den eersten wereldoorlog. Dit toppunt is eerst na den tweeden wereldoorlog weder bereikt en zelfs overschreden; de lange duur van dit inhaalproces is te wijten geweest aan den sterken achteruitgang van de investeringen in het buitenland, die op zijn beurt samenhangt met de verschuivingen in de politieke wereldconstellatie.

Er zijn boeken op economisch-historisch gebied, die het onderwerp dermate uitputtend behandelen dat zij als min of meer definitief zijn te beschouwen. Er zijn er ook, die als eerste verkenning moeten gelden van een geheel of nagenoeg geheel onontgonnen terrein. Het boek van Deane en Cole behoort tot de laatste categorie. Het bevat vele lancunes en onzekerheden; in ruime mate zal verder onderzoek noodzakelijk zijn. Het onderwerp is echter zo belangrijk, de behandeling van de stof is dermate wetenschappelijk-voorzichtig en bovendien op zo ruime kennis van de economische theorie gebaseerd, dat een uitvoerige aankondiging gemotiveerd mocht schijnen.

Ten laatste een opmerking over Nederland. Het zou ten hoogste gewenst zijn, indien voor ons land werd ondernomen hetgeen Deane en Cole voor het Verenigd Koninkrijk tot stand hebben gebracht. De moeilijkheid is echter, dat ten onzent veel minder materiaal beschikbaar is, en dat van voorstudies nauwelijks sprake is geweest. Daar staat tegenover, dat in Nederland de industriële revolutie bijna een eeuw later dan daarginds is opgetreden, zodat men het onderzoek zou kunnen aanvangen bij het begin der negentiende eeuw in plaats van bij het einde van de zeventiende. Keuchenius' merkwaardige boekje van 1803: „De inkomsten en uitgaven der Bataafse republiek, voorgesteld in eene nationale balans”, zou daarbij als uitgangspunt kunnen dienen, zoals de cijfers van Gregory King dat voor het Engelse onderzoek zijn geweest.

I. J. BRUGMANS

G. Bäthge, Die logische Struktur der Wirtschaftsstufen. Wirklichkeit und Begriffsbild in den Stufentheorien. Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan 1962. 95 blz.

Heeft het in onze dagen nog veel zin zich te verdiepen in de phasentheorieën van de aanhangers der historische school? Er is op de gedachteconstructies van mannen als List, Hildebrand, Bücher en Schmoller een lawine van critiek losgebroken, te vergelijken met die, welke in onze dagen Rostow heeft getroffen. Economisch theoretici en historici beide

⁵ Ch. Feinstein, Income and investment in the United Kingdom, 1856-1914 (Economic Journal, juni 1961).

droegen er toe bij de theorieën te zuiveren of verhelderen, waarbij het niet zelden tot wederzijdse verwijten kwam: over het ongegronde schematiseren van de economisten enerzijds en het gebrek aan begrippenscherpte van de historici anderzijds. Men vindt hierover enige amusante notities in de dissertatie „*Het economische karakter der middeleeuwse stad. De theorie der gesloten stad-huishouding*” (1914) van de hand van prof. dr. J. G. van Dillen. Deze begint zijn werk met de zinsnede: „*Het vraagstuk der economische ontwikkelingsperioden geniet tegenwoordig een algemeene belangstelling.*” Zo zou men ook thans weer een studie kunnen aanvangen! De algemene belangstelling van een halve eeuw geleden ging na een bewogen periode over in de luwte van een gemeenschappelijk standpunt. Onder erkenning van de grote gooï van de genoemde creatieve geesten werden hun theorieën bijgezet in de leerboeken, ter overdenking voor aankomende economisten. Dat Bücher c.s. het economisch-historisch onderzoek hadden gestimuleerd, geprikkeld kan men bijna zeggen, viel intussen niet te ontkennen. Ook al waren hun theorieën dan uitgewerkte oefenstof geworden, zij vormden toch tevens bakens in zee. Dat Rostow deze niet heeft gezien, of willen zien, duidt merkwaardig genoeg weer op een zekere vergetelheid.

Het antwoord op onze in het begin gestelde vraag kan het beste zo geformuleerd worden: de kennis van de phasentheorieën van de aanhangsters der historische school is zinvol. Zich er in te verdiepen – we bedoelen dan op een uitvoerige wijze als Bähge doet – heeft na al deze jaren weinig nut. Iets werkelijk nieuws valt er thans niet meer toe te voegen. Eigenlijk komt het boekje van Bähge een halve eeuw te laat. Het heeft iets gemakkelijks om nu nog critiek te oefenen op de zwakke logische inhoud van de phasenbouwers. Nuttig zijn de beschouwingen, omdat zij een samenvatting geven in uitgebreider vorm dan de leerboeken kunnen doen omrent de bouwsels van List, Hildebrand, Bücher en Schmoller. Dat de schrijver zich voor zijn historische toetsing beperkt tot de feiten uit de Duitse economische geschiedenis, kan men aanvaarden; de mogelijkheid tot het maken van vergelijkingen, die wel iets wezenlijks nieuws hadden kunnen geven, ontviel hem daardoor echter. Bijzonder geforceerd doet Bähge's critiek op F. Lütge's „*Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*” aan. Het is al niet juist dat hij de eerste druk van dit werk (uit 1952) gebruikt, terwijl de tweede druk (1960) beschikbaar was. Maar dat hij uit enige verspreide citaten concludeert, dat Lütge een aanhanger is van het bestaan van een middeleeuwse wereldeconomie, gaat voor ieder die dit werk kent te ver. Het is in het geheel een ondergeschikt punt, dat de lezer niettemin aan het denken zet over Bähge's logica....

JOH. DE VRIES

W. Weber, Geld und Zins in der spanischen Spätscholastik.
Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster, 1962. 159
blz.

De belangstelling voor het scholastieke denken over economische vraagstukken is de laatste jaren sterk toegenomen. Vooral Schumpeter's „History of Economic Analysis" (1954), waarin de scholastiek een sleutelpositie in de ontwikkeling van het economisch denken krijgt toegewezen, heeft in brede kring de aandacht op de „doctores" gevestigd. Schumpeter heeft laten zien, dat er niet zo iets bestaat als de opvatting van de scholastiek over economische problemen, maar dat zich binnen de eeuwenlange traditie van deze filosofische school verstrekkende evoluties hebben voltrokken: ondanks een zelfde moreel-filosofisch kader ligt er een wereld tussen de abstract georiënteerde benaderingswijze van St. Thomas van Aquino en de werkelijkheidszin van de spaanse scholastici. Bovendien heeft Schumpeter (en met hem de Roover) aangetoond, dat de scholastieke denktraditie via natuurrechtsfilosofen als Grotius en Pufendorf heeft nagewerkt op de wetenschappelijke vorming van Adam Smith. Hier vormden de Spanjaarden de voornaamste verbindingsschakel. Het valt dan ook niet te verwonderen, dat aan de economische inzichten van de spaanse school, die zich concentreerde rondom de universiteit van Salamanca en waarvan Navarrus (1493-1586), Mercado (+ 1585), Molina (1535-1600), Mariana (1536-1624) en De Lugo (1583-1660) wel de voornaamste vertegenwoordigers waren, de laatste jaren relatief veel aandacht is besteed.

Wilhelm Weber, die enkele jaren geleden een monografie over Molina publiceerde, wijdt nu een studie aan de geld- en rentetheorieën van deze Spanjaarden. Schr. splitst zijn betoog in drie delen: hij laat zijn beschouwingen over geld- en rentetheorieën zelf voorafgaan door een hoofdstuk, waarin hun benaderingswijze tot de economische problemen, gekenmerkt door een grote onbevangenheid tegenover de economische werkelijkheid en een dagend inzicht in de immanente wetmatigheden van het economisch proces, wordt geschetst. Een tweede, wat eclectisch samengesteld hoofdstuk over de economisch-historische situatie in Spanje beschrijft de zestiende-eeuwse prijsrevolutie en de zgn. vellon- of kopergeldinflatie van de zeventiende eeuw. Voor een deel zijn deze bladzijden niet erg adequaat: de vrij uitvoerig beschreven velloninflatie (1599-1660) heeft weinig van doen met de geanalyseerde geldtheorieën, die bijna allen al vóór 1600 waren geformuleerd.

Het leeuwedeel vormt intussen de bespreking van de geld- en rentetheorieën zelf. Voor de Spanjaarden is geld in principe een goed als andere goederen: het kan en mag daarom verhandeld worden en heeft een wisselende waarde. Dit is een belangrijke stap vooruit, omdat juist dit inzicht een bres dreigde te slaan in de traditionele woekerleer, die uitging van een starre legalistische geldconceptie: geld is maatstaf en kent per definitie geen waardeschommelingen.

Schr. neemt zijn spaanse auteurs te veel in bescherming om oog te hebben voor de vele inconsequenties, die om het woekerverbot in stand

te houden in hun theorieën zijn ingeslopen. (cfr. Noonan: *The Scholastic Analysis of Usury*, 1957).

Een van de belangrijkste bijdragen is de formulering van een (naïve) quantiteitstheorie; twaalf jaar voor Bodin, in 1556, publiceerde Navarrus in Salamanca zijn „*Comentario resolutorio de cambios*”, waarin hij een verband legde tussen het stijgende prijspeil en de massale invoer van Amerikaans edelmetaal. Molina ziet in, dat deze correlatie niet enkelvoudig is, maar zich slechts voordoet onder bepaalde voorwaarden: zonder aan het begrip een duidelijke inhoud te geven introduceert hij hier – voor het eerst bij mijn weten – in een economisch betoog met zoveel woorden de „*ceteris paribus*” clause.

Stijgend prijspeil betekent verminderde koopkracht van de munt. De mexicaanse dominicaan Mercado, een groot kenner en levendig beschrijver van de geld- en arbitragehandel op de internationale beurzen van Antwerpen en Sevilla, trekt hieruit consequenties t.a.v. de wisselkoersen: uit het verschil in koopkracht verklaart en rechtvaardigt hij tevens het koersverschil van één munt op diverse plaatsen en tussen de diverse muntsoorten onderling. Schr. spreekt van een vroege formulering van de koopkrachtpariteitstheorie.

Schr. heeft op zijn gebied een uitgebreid bronnenonderzoek verricht; wie zich interesseert voor deze uiterst boeiende groep theoretici zal hier veel uitspraken en citaten vinden, die hij niet licht elders zal aantreffen. Desniettemin laat dit boekje een niet geheel bevredigende indruk achter. In een poging om de actuele betekenis van zijn „doctores” duidelijk in het licht te stellen, laat schr. zich verleiden aansluiting te zoeken bij moderne economische theorieën. De woekerleer wordt in Keynesiaanse terminologie benaderd (dit in navolging van Dempsey); een extrinsieke rentetitel als *lucrum cessans* wordt geïdentificeerd met Fisher's begrip „*rate of return over cost*”. Het boekje is van een onmiskenbare apologetische ondertoon doortrokken. Dit neemt intussen niet weg, dat schr. de verdienste toekomt, een belangrijk, nog steeds weinig ontgonnen gebied toegankelijker te hebben gemaakt. Een meer historisch gerichte aanpak echter zou de oude schrijvers zelf veel beter tot hun recht hebben doen komen.

W. H. VROOM

W. van Ravesteyn, *Het socialisme aan de vooravond van de wereldoorlog 1914–1918*; derde deel. Van Kampen, Amsterdam, 1960. 429 blz.

Van dit werk van Van Ravesteyn verscheen reeds in 1933 het eerste deel, dat een algemeen filosofisch georiënteerd overzicht gaf. In 1939 verscheen het tweede deel, waarin vooral de Tweede Internationale en het Franse socialisme besproken worden. Het derde deel is gewijd aan het socialisme van Engeland, Duitsland en Rusland. Zoals bekend vormen deze delen de voortzetting van het bekende uitgebreide werk van Quack, *De socialisten*.

Gezien het belang van het socialisme als maatschappelijke kracht en de invloed er van ook in de economische doctrinevorming mag niet worden verzuimd ook in de kolommen van „De Economist” op dit belangrijke werk van Van Ravesteyn te wijzen.

Men kan de geschiedenis van het socialisme op velerlei wijzen beschrijven. Er zijn voorbeelden van een beschrijving van stromingen, denkbeelden en personen in een systematische uiteenzetting, waardoor men verneemt wie wat gedaan of gedacht heeft. Zo b.v. M. Beer en ook Quack. In dergelijke werken kan men later ook nog eens iets terug-slaan, iets opzoeken.

Een geheel andere wijze van behandeling heeft Van Ravesteyn gekozen. Hij schildert ons in panorama's, in grote vlakken de ontwikkeling van het socialisme als deel van de historische culturele ontwikkelingen. Het historisch-cultureel-filosofisch raamwerk, waarin het socialisme wordt geplaatst, neemt daarbij zo'n belangrijke plaats in, dat het de eigenlijke geschiedenis van het socialisme dreigt te overwoekeren.

Deze methode heeft haar voor- en nadelen. Het nadeel is, dat men een systematische informatieve behandeling mist. Maar daarvoor bestaan ten slotte al publikaties. En het is bovendien het goed recht van een auteur zijn eigen behandelingswijze te kiezen.

En daarbij boekt hij het voordeel het socialisme te plaatsen in het algemene cultuurpatroon. Voor de schetsing van dat cultuurpatroon put hij uit een indrukwekkende belezenheid vele en uitvoerige citaten, b.v. van auteurs als Troeltsch en Max Weber. Daarbij vraagt de minder filosofisch-historisch geschoold lezer zich natuurlijk dikwijs af, of deze (inderdaad vaak prachtig gekozen) citaten het juiste cultuurbeeld inderdaad geven. De eventuele discussie met de auteur verplaatst zich dan naar dit cultuurbeeld in plaats van naar de al of niet juistheid van wat gezegd wordt over de geschiedenis van het socialisme. Dit alles betekent, dat het boek van Van Ravesteyn dikwijs prikkelend werkt, omdat men het gevoel heeft meer te horen over het raamwerk dan over het onderwerp zelf. Maar het betekent ook, dat zijn boek bijzonder interessant is, te interessanter omdat men er dikwijs de neerslag in voelt van levenservaringen en levenswijsheid van een man, die een stuk socialisme heeft meegeemaakt.

Het meest geslaagde hoofdstuk is wel dat over het Engelse socialisme, omdat het zo meesterlijk het Engelse volkskarakter weergeeft en de invloed daarvan op het Engelse socialisme, uitmuntend in een ondogmatische aanpak. Hoe sprekend deze schets is, blijkt wel hieruit dat men bij de lectuur onmiddellijk de huidige Labour-leider Wilson voor zich ziet, de man die verklaarde nooit verder dan de tweede bladzijde in Marx' *Das Kapital* gekomen te zijn (*The Observer*, 9 juni 1963). Tekenend is ook de onjuiste waardering van Engels van het Engelse socialisme, waarvan hij het wezen niet kon doorgronden.

In dit hoofdstuk treden de voordelen van de methode van Van Ravesteyn duidelijk naar voren, in het volgende over het Duitse socialisme dienovereenkomstig nadelen. De Duitse culturele filosofie, die hier ge-

citeerd wordt, is niet steeds even doorzichtig en daarmee wordt ook het beeld van het Duitse socialisme wat wazig.

In het derde hoofdstuk (over het Russische socialisme) wordt het beeld weer duidelijker. Scherp komt hier naar voren een ontwikkeling in geheel andere dimensies dan die in West-Europa, een ontwikkeling in dikwijs gruwelijke verhoudingen. Interessant zijn hier citaten van tijdgenoten als b.v. Weber over 1905, waaruit blijkt hoe moeilijk het was de ontwikkelingen te peilen en de betekenis van b.v. een Lenin in te zien.

Na de lectuur van dit deel zou men graag wensen, dat Van Ravesteyn ook de historicus van het socialisme van na de Eerste Wereldoorlog was geworden.

Wat biedt dit boek aan de economist? Niet: een duidelijk inzicht in socialistische economische leerstellingen en ontstaan en ontwikkeling van partijen. Wel: meer inzicht in de betekenis van het socialisme in het economische krachtenveld en de cultureel-geestelijke achtergrond van dit deel van het „social framework”. In ieder geval is de culturele standing van dit boek een tijdsoffer waard.

H. VAN LEEUWEN

W. Hofmann, Ideengeschichte der sozialen Bewegung des 19. und 20. Jahrhunderts. Sammlung Göschen, deel 1205/-1205a. Walter de Gruyter & Co., Berlijn 1962. 243 en 23 blz.

Dit boekje in de bekende en aloude serie van Göschen is niet zonder pretenties geschreven. In zijn voorwoord zegt de schrijver dat een afgeronde beschrijving van de ontwikkeling der ideeën betreffende de nieuwere sociale beweging in Duitsland ontbreekt. Een belangrijk gemis, omdat daardoor de kennis van de grote geestelijke drijfkrachten, die het „erfdeel van het avondland” mede hebben bepaald, evenmin aanwezig is. Hofmann tracht deze leemte dus te vullen. Helaas wordt men na het lezen van de titel en het voorwoord al ras teleurgesteld in zijn verwachtingen. Hoogtepunt en spil in de geschiedenis van het sociale denken is, zo zegt de auteur, „naar algemene overtuiging”, de theorie van Marx, zodat de ideeengeschiedenis van de sociale beweging in drie etappen kan worden onderscheiden: de periode voor Marx, de periode van het wetenschappelijk socialisme, en de periode na Marx. Nu zal niemand de grote betekenis van Marx voor het sociale denken willen betwisten, maar de aanpak van de auteur leidt tot een beperking die niet met wijsheid of doelmatigheid heeft te maken, doch voortkomt uit een beperkte visie. Beperktheid en eenzijdigheid, die nog worden geaccentueerd door de oude enge opvatting van het begrip „sociaal” dat wordt gebruikt, nl. voornamelijk de positie van de arbeider betreffende. Door deze benadering wordt aan het liberalisme, de katholieke sociale bewustwording, men denke aan *Rerum Novarum*, het nationalisme, het fascisme en het nationaal-socialisme geen of nagenoeg geen aandacht besteed. De vraagstukken betreffende overheidsingrijpen in het marktmechanisme, betreffende een rechtvaardige inkomensverdeling, econo-

mische democratie, medezeggenschap en mede-eigendom worden afgaan met de opmerking dat ze als „leidende gedachte hebben de invloeding („integratie“) van de arbeidende lagen in de maatschappij, zoals zij is; ze vallen *daarom* (van mij T.J.K.) buiten een uiteenzetting van de theorie van de sociale beweging“ (p. 177).

Het blikveld van Hofman is ook in andere zin beperkt, doordat hij zich niet buiten de westerse wereld waagt. Door het westen beïnvloede sociale ideeën in de niet-westerse wereld komen daardoor niet aan de orde. Men komt dan ook in het boekje niet de namen tegen, om er enkele te noemen, van Gandhi, Nehroe, Nasser en Soekarno. Eveneens ontbreken Tito en Chroestsjev. Ook op dit punt zou men anders mogen verwachten gezien het doel dat de schrijver zich heeft gesteld: „om de denkenden te helpen, onze eigen eeuw van de wereldwijde diepgaande verandering te doorstaan.“ (p. 6).

Afgezien van deze critiek kan men zeggen, dat het boekje in het algemeen helder is geschreven, dat het een duidelijke met sympathie geschreven uiteenzetting van de theorieën van Marx bevat (ongeveer een derde deel van de text is hieraan gewijd); een uiteenzetting die overigens niet zonder critische zin is.

Samengevat: als inleiding tot de theorieën van Marx, diens voorgangers en volgelingen niet onaardig, als ideeëngeschiedenis van de sociale stromingen (een meervoudsvorm die Hofmann niet kent) ten enenmale onvoldoende.

T. J. KASTELEIN

W. L. Warner, The Corporation in the Emergent American Society. Harper and Bros., New York, 1962. XVIII, 64 blz.

Men zal in deze publicatie weinig gegevens vinden, die men niet reeds kent uit vroeger verschenen werk van Warner: de vijf delen van de bekende *Yankee City Series*, dan *Big Business Leaders in America*, dat hij samen met James Abegglen schreef, zijn *Occupational Mobility in American Business and Industry* en tenslotte *Industrial Man*, dat hij samen met Norman Martin redigeerde. De tekst van het hier besproken boek, ontstaan door het herschrijven van lezingen die de auteur hield, is echter belangwekkend door de problematiek die centraal gesteld is. De auteur verwierf als socioloog bekendheid door zijn analyses van de sociale structuur van steden en stadjes in diverse delen van de Verenigde Staten, als ook door zijn studies over de leiders van de grote ondernemingen in zijn land. De kennis en het inzicht, aldus verworven, gebruikt Warner hier om een verandering te signaleren en te interpreteren die zich voltrekt in het bestaan van en in de plaatselijke gemeenschap.

Deze raakt toenemend betrokken bij invloeden die zich op nationale schaal voelbaar maken. Op economisch gebied zijn dit vooral de grote concerns, in de politieke sfeer heeft men steeds meer te maken met de bemoeiingen van de federale regering en ook de grote kerkgenoot-

schappen maken zich merkbaar waar vroeger de plaatselijke gemeenschap eigen zaken autonoom regelde.

Op zichzelf zijn dit proces van schaalvergroting en de hiermee samenhangende vragen van voortgezet bestaansrecht en leefbaarheid van vele gemeenten, ook in Nederland en elders reeds lang onderkend. Warner's uiteenzettingen vragen, wat eenzijdig, vooral aandacht voor de rol van de grote ondernemingen. Deze dragen echter slechts bij in een totaal proces dat men liever als zodanig als uitgangspunt had aangetroffen in de hier geboden beschouwingen. Het boek had dan een bijdrage van grote waarde kunnen zijn voor ons inzicht in de verandering van de Amerikaanse samenleving, haar tempo, aard en gevolgen.

Zelfs iedere reiziger in het huidige Amerika die het land van vroegere bezoeken kent, moet opvallen hoe thans veel minder dan vroeger het leven in de steden en stadjes door regionale of plaatselijke omstandigheden bepaald is, hoe zij vrijwel alle toenemend de invloed ondervinden van het nationale geheel, inboeten aan individualiteit, aan mogelijkheid tot eigen vormgeving van eigen leven. Dat hierbij veranderingen van transport en communicatie, de algemeen gestegen welvaart, veranderde levensidealen en nog wel heel veel méér, zeker zo belangrijk zijn als de rechtstreekse invloed van de grote ondernemingen, komt in dit boek minder duidelijk uit dan men zou kunnen wensen. Warner's taalgebruik maakt het de lezer ook niet altijd even gemakkelijk, te begrijpen wat hij nu precies bedoelt. Maar over het geheel lukt dit natuurlijk best en de eenzijdige benadering, die tenslotte het goed recht van de schrijver is, heeft anderzijds het voordeel dat men veel te weten komt over een onloochenbaar heel belangrijke factor in de totale sociale dynamiek van een land, waarvan niet aflatende snelle verandering, over een breed front, nog steeds een wezenlijk kenmerk is.

A. N. J. DEN HOLLANDER